

Azərbaycan Tarixi Cavablar

1.Azərbaycan tarixi üzrə mənbələr və tarixşünaslıq

Azərbaycan tarixi müxtəlif mənbələr, yəni qaynaqlar əsasında öyrənilir ki, bunlar da arxeoloji və yazılı abidələrdir. Yazıyaqədərki tarix birmənalı olaraq arxeoloji abidələrin tədqiqi sayəsində öyrənilir. Yazı yarandıqdan sonrakı tarix isə arxeoloji tədqiqatlarla üst-üstə düşsə, bu daha mükəmməl, dəqiq tarix olur.

Arxeoloji qazıntılar mədəni təbəqələrdən, qəbir abidələrindən, qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş müxtəlif əmək alətlərindən, silahlardan, məişət əşyalarından, tikintilərin memarlıq xüsusiyyətlərini öyrənməkdən və s. ibarətdir.

Yazılı abidələr əsasən sinifli cəmiyyətdə meydana çıxmışdır. Lakin sinifli cəmiyyət formalaşana qədər də müxtəlif şəkli yazılar – piktografik (piktos “şəkil”, qrafo “yazı” deməkdir) yazılar olmuşdur. Sonralar İkiçayarasında (Mesopotamiya) mixi yazı növü meydana çıxmışdır.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrü Mesopotamiya ərazisində e.ə.III-I minilliklərdə bir birini əvəz edən qədim Şumer, Akkad, Assuriya və Van gölü ətrafında mövcud olmuş Urartu mixi yazıları vasitəsilə öyrənilir. Söz yox ki, o dövrdə Azərbaycan ərazisində də müxtəlif yazı növləri olmuşdur. Çünki, mənbələrdə o yazıları oxuyan və onlara cavab yazan “mirzələrdən” söhbət açılır. Bu yazılarda ərazimizdə mövcud olmuş Aratta, Kutium, Lullubum və Manna dövləti haqqında məlumatlar vardır.

E.ə.V-eramızın III əsrlərinə aid Antik mənbələrdə ölkəmizə aid məlumatlar saxlanmaqdadır. Qədim yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində, yunan, Roma tarixçi və coğrafiyaşünaslarından Strabon, Ptolomey, Plini, Arrian və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan haqqında yazılı məlumatlara rast gəlinir.

Eramızın IV-X əsrlərinə aid Bizans qaynaqlarında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Alban tarixçisi Musa Kalankətlinin “Alban tarixi” əsəri bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir.

VII əsrdən sonra tariximiz ərəb mənbələrində işıqlandırılmışdır. Təbəri, Müqəddəsi, İbn Xordadbeh, İbn əl-Əsir və başqalarının əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar vardır.

Azərbaycan tarixi haqqında kapitalizm, imperializm, sovetlər birliyi zamanında da onlarla əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tariximizə maraq bir qədər də artmış, tariximiz qərəzli öyrənmələrdən xilas olmuş, keçmişimizə dair obyektiv, sanballı əsərlər yazılmışdır.

2.Ən qədim daş dövrünün (paleolit) xarakterik əlamətlərini göstərin

İbtidai icma quruluşunun ilkin pilləsi olan Paleolit dövrü üç mərhələyə bölünür: Alt Paleolit, Orta Paleolit və Üst Paleolit.

Alt Paleolit ilk insan tipinin yaranmasından başlayaraq 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Azərbaycan ərazisində alt paleolit mərhələsi

Qarabağda Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarası əsasında öyrənilmişdir.

Quruçay dərəsində ilk vaxtlar açıq düşərgələrdə yaşayan qədim insanlar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı yaxınlıqdakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Alimlər müəyyən etmişlər ki, qədim insanlar Azıx mağarasına 1-1,2 milyon il əvvəl köçmüşlər. Bu qədim insanların yaratdığı mədəniyyət «Quruçay» mədəniyyəti adlanır.

Mağaranın ən qədim dövrə aid təbəqələrində ibtidai insanların istədikləri kobud daş alətlər tapılmışdır. Bu alətlər adi çay daşlarından hazırlanmışdır. İbtidai insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanları kəsmək, doğramaq işlərində istifadə etmişlər.

Min illər keçdikcə ibtidai insanlar fiziki və əqli cəhətdən xeyli inkişaf etmişlər. Əmək alətləri təkmilləşdirilmişdir. İlk vaxtlar insanlar çox işlərə yaranan kobud əl çapacaqları, sonralar isə ərsin-qaşov, sıyrığac və s. daş alətlər hazırlamışlar. Belə müxtəlif növ alətlər Azıx mağarasının alt təbəqələrindən tapılmışdır. Mağaradan əmək alətləri ilə yanaşı, nəslə kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də tapılmışdır. Bu sümüklərə əsasən, qədim insanların ovladığı vəhşi heyvanların növləri müəyyənləşdirilmişdir. Ov ilk vaxtlar sadə üsullarla edilirdi. İbtidai insanlar, əsasən, xırda heyvanları və iri heyvanların balalarını ovlayırdılar. Onlar, ovçuluqla yanaşı, yeməli yabanı bitkiləri və giləmeyvələri də yığırdılar. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəyirdilər.

İbtidai insanlar kiçik qruplar, dəstələr halında yaşayırdılar. Belə kiçik kollektivlər ibtidai insan «sürüsü» və ya ulu icma adlanır. Ulu icma kortəbii şəkildə, təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmamaq məcburiyyətindən yaranmışdır. Belə kollektivlər daimi deyildi. Onlar tez-tez dağılır, sonra yeniləri yaranırdı. Ulu icma ibtidai icma quruluşunun ilk pilləsində meydana gəlmiş və qədim icması formalaşanaqədər davam etmişdi.

Azıx mağarasında aşkar olunmuş ən qədim ocaq qalığının 700 min ilə yaxın yaşı var. Oddan istifadə qədim insanların oddan istifadə etməsi onların həyatında çox mühüm hadisə olmuşdur. İlk vaxtlar ildırım çaxması və ya üzvi maddələrin öz-özünə yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə edilmişdir. Sonralar insanlar quru ağac parçalarını, çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla od əldə etməyi öyrənmişlər. Od, ocaq insanların həyatında böyük rol oynamışdır. Ocaqdan isinmək, yemək hazırlamaq və vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün istifadə olunurdu.

Azıx mağarasında 1968-ci ildə ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır. Bu, dünyada ən qədim belə tapıntılardan biri – dördüncüsüdür. Antropoloqlar həmin ibtidai insanı Azıxantrop, yəni «Azıx adamı» adlandırmışdır. Azıxantrop 350-400 min il bundan əvvəl yaşamışlar. Azıx çənə sümüyü Azərbaycanın qədim insanının formalaşdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir.

Azıx mağarasında tikili qalığının tapılması qədim insanların tədricən tikinti vərdişlərinə də yiyələnməsini göstərir. Zaman keçdikcə Azıx adamları tədricən ətraf mühiti dərk etmiş, ibtidai dini təsəvvürlər yaranmış və onlar sadə incəsənətlə məşğul olmuşlar. Azıx mağarasında tapılmış ayı kəllələrindən bəzilərinin üzərində müəyyən işarələr cızılmışdır. Bu, sadə dini ayinlərin və totemlərin (heyvanların inam) yaranması ilə bağlıdır.

Alt Paleolit dövrünün sonunda əmək alətlərinin yeni növləri meydana gəlmişdir. Alətlər daha çox çaxmaqdaşından, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə-dəvəgözü) hazırlanırdı. Çünki insanlar onları asanlıqla qəlpələyir və ucu iti, dişlikəzli, oymalı kəsici alətlər hazırlayırdılar.

3.Orta daş dövrünü (mezolit) əvvəlki mərhələlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər nələrdən ibarətdir?

Mezolit - Orta Daş dövrü Azərbaycan ərazisində e.ə. 12-ci minillikdən e.ə. 8-ci minilliyə qədər bir dövrü əhatə edir. Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti olmuşdur. Qəbilələr halında birləşmiş insanların həyatında, dünyagörüşündə, ətraf aləmə münasibətlərində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni əmək alətləri yaratmış insanlar əsasən ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşlar.

Mezolit dövründə ox və kaman ixtira edilmişdir. Bu silahın köməyi ilə insanlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bilirdilər. Onlar qida ehtiyatını artırmağa nail olmuş və tədricən heyvanları əhilləşdirməyə başlamışlar. İlk vaxtlar heyvanların balalarını qida ehtiyatı kimi saxlayırdılar. Beləliklə, ibtidai maldarlığın əsası qoyulurdu. Lakin heyvanların əhilləşdirilməsi çox uzun dövr ərzində mümkün olmuşdur.

Mezolit dövründə ilk əkinçilik vərdişləri də yaranır. Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatını qismən ödədiyinə görə, toplanmış yabani bitki toxumlarının da bir hissəsini ehtiyat üçün saxlayırdılar. Bu isə ibtidai əkinçiliyin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Toxumun yerə tökülərək yenidən cücərdiyini müşahidə edən insanlar onu təkrar edərək yenidən məhsul əldə edirdilər.

Beləliklə, Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdu. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər gec – Yeni Daş dövründə başa çatmışdır.

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri («Öküzlər», «Ana Zağa», «Firuz» və s.) əsasında öyrənilmişdir. Burada insanlar təxminən e.ə. 12-ci minillikdən yaşamışlar. Qobustanda insanlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla, zaman keçdikcə isə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Qədim qobustanlılar mikrolit (kiçik ölçülü) lövhələrdən iti uclu, gəzli, bıçaqvari, qaşov tipli kəsici alətlər hazırlamışlar. Alətlərin çoxu həndəsi formalıdır (üçbucaqlı, dördbucaqlı və s.). Sümükdən biz, ox ucu, balıq torunun toxunulmasında istifadə olunan digər alətlər hazırlamışlar.

Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdir. Qobustan qayaları üzərində həkk olunmuş qayaüstü rəsmlər ibtidai insanların dini görüşlərini, ətraf aləmə münasibətlərini əks etdirməklə o dövrün bitki və heyvanat aləmi haqqında məlumat verir. Bu rəsmlər əsasında mezolit dövrü insanların ovsun-totem (heyvanlara inam) inanclarını, dini ayinləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Mezolit dövründə insanlar axirət dünyasına inanmış, dəfn zamanı ölümlərin yanına əmək alətləri, bəzək əşyaları qoymuşlar. Qobustanda «Firuz»

düşərgəsindəki qəbirlərindən belə əşyalar tapılmışdır.

4.İstehsal təsərrüfatı nə vaxt yaranıb? Onun mahiyyətini açın. Yeni daş dövrünün (Neolit) cəmiyyətin inkişafında yeri və rolu

Eramızdan əvvəl VIII-VII minillikləri əhatə edən yeni daş dövrü – Neolit dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar daha hər şeyi təbiətdən hazır şəkildə almır, özləri yenisini istehsal edirdilər. Yəni insanlar təbiətdən asılılıqdan azad olmuş, özlərinə lazım olan məhsulların istehsalına başlamışlar. İnsanların məşğuliyyət sahələri içərisində maldarlıq və əkinçilik əsas yer tuturdu. Azərbaycan ərazisində bu iki təsərrüfat sahəsinin inkişafı üçün hər cür şərait var idi.

Neolit dövründə insanlar saxsı qablar hazırlamış, daş alətləri cilalamağı və dəşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar. Bəşər tarixindəki bu yeniliklər Neolit inqilabı adlandırılmışdır.

Neolit dövründən başlayaraq əhali oturaq həyata keçmiş, əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluqla, balıqçılıqla da məşğul olmuşlar. Əmək alətləri, əsasən, çaxmaqdaşından və obsidiandan (vulkanik şüşə – dəvəgözü) hazırlanırdı. Əkinçilik yeni əkin və biçin alətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Daş toxalar, oraq diş hazırlanırdı. Daş baltalar, çəkiclər də bu dövrdə yaranmışdır.

Naxçıvanda, Gəncə ətrafında, Təbriz yaxınlığında, Qobustanda, Qazax bölgəsində Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, oraq dişləri, çəkic, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır. Gəncə yaxınlığındakı neolit düşərgəsinin əmək alətləri müxtəlifliyi ilə seçilir. Bunlar çaxmaqdaşından düzəldilmiş bıçaqvari lövhələrdən, qaşovlardan, dəvəgözündən hazırlanmış əmək alətlərindən ibarətdir. Bu alətlərdən əkin, biçin, doqrama, kəsmə işlərində istifadə edilmişdir. Toxuculuq və saxsı qablar istehsalı insanların həyatında mühüm yenilik idi. Onların yaradıcıları qadınlar olmuşdu. Ona görə də hələ bu dövrdə «ana xaqanlığı» hökm sürürdü.

E.ə. VI minillikdən Azərbaycan ərazisində eneolit (mis-daş dövrü) başlamışdır. Bu dövr e.ə. IV minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr daş dövrünün başqa mərhələlərindən fərqlənir. Çünki qədim insanlar bu dövrdə daş məmulatı ilə yanaşı metaldan da istifadə etmişlər. İlk vaxtlar misdən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlayırdılar. Zaman keçdikcə əmək vərdisləri artır, təkmilləşir və qədim insanlar mis külçələrini əvvəlcə ocaqda qızdırmaq, sonra isə əritməklə ibtidai metalışləmənin sirrlərinə bələd olurdular.

Azərbaycan ərazisində eneolit dövrü əkinçi-maldar tayfaları kiçik kəndlərdə, qəbilə icmaları halında yaşamışlar. Yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Yaşayış binaları və təsərrüfat tikintiləri çiy kərpic və möhrədən dairəvi planda inşa olunmuşdur.

Eneolit son mərhələsində (e.ə. IV minilliyin birinci yarısı) metalışləmənin inkişafının yeni dövrü başlayır. Tunc dövrünə keçidin əsası qoyulur.

5.Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlət qurumları haqqında məlumat

E. ə . III minillikdə Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlət qurumları yaranmağa başladı.Qədim tayfa ittifaqları və dövlət qurumları haqqında ilk məlumatlar Şumer - Akkad mixi yazılarında əks olunmuşdur. Bu məlumatlara əsasən Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar İkiçayarasında mövcud olmuş şəhər dövlətləri ilə iqtisadi və erkən siyasi münasibətlər saxlamışlar.

İlk dövlət qurumu e.ə.III minilliyin I yarısında Urmiya gölünün cənub və cənub – şərq hissəsini əhatə edən Arrata olmuşdur. Şumer qaynaqlarında “saf ənənələr ölkəsi” adlandırılan Arrata e. ə .XXVIII – XXVII əsrlərdə mövcud olmuş Uruk şəhər dövləti ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə girmişdir. Aratta hökmarı En - Sukuşsiranın Uruk dövlətinin başçısı En – Merkar arasında baş vermiş siyasi rəqabət və qismən də dostluq münasibətləri Şumer – Arrata əlaqələri haqqında geniş məlumatlar verir. E. ə. XXVII əsrdə Arattada hökmdara məxsus vahid hakimiyyət və dövlət idarələri mövcud olmuşdur. Dini görüşləri çoxallahlıq olan Arattada bərəkət və məhəbbət allahı olan İnnanaya ibadət geniş yayılmışdı.

Arattanın siyasi səhnədən çıxmasından sonra Azərbaycanda yaranmış ikinci dövlət qurumu Lullubi olmuşdur. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda yaranmış Lullubi dövlət qurumu e.ə. XXIV – XXII əsrlərdə İkiçayarasında hakimiyyəti ələ keçirmiş Akkad dövləti ilə mübarizə apararaq öz mövcudluğunu təsdiq etməyə çalışmışdır. Lullubi hökmdarı Satuni (e.ə. 2230 – 2200) və İmmaşqun (e.ə.2200 - 2170) mərkəzi Lullubi dövlətini möhkəmləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşlar. Lullubi hökmdarı Annubaninin (e.ə.2170- 2150) dövründə artıq lulubilərin ölkəsi cənubda Diyala çayına, şimalda Urmiya gölünə qədər uzanırdı.

E. ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub qərb torpaqlarında yaranmış kuti tayfalarının dövləti formalaşmağa başladı. Kutilər Akkad dövlətinin işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxaraq hətta İkiçayarası ərazisinə müdaxilə edirdilər. Kuti hökmdarları İmta (e.ə. 2204- 2197), İnqəşauş(e.ə 2198- 2192),Sarlaq (e.ə.2191- 2185), Yarlaqaş (e.ə.2184- 2178) akkadlarla mübarizədə məğlub olsalarda, onların sələfi Elulumeş (e.ə. 2177- 2171) bu vəzifənin öhdəsindən gəlmiş və e.ə. 2175 – ci ildə Kutilər İkiçayarasına sahib olmuşlar. Lakin sonradan zəifləyən kuti etnik birliyi e.ə. 2104 – cü ildə hökmdar Tirikanın dövründə onların İkiçayarasındakı hakimiyyəti ləğv edilmişdir.

6.Manna dövlətinin yaranması, dövlət quruluşu və təsərrüfat həyatı

Manna haqqında ilk məlumatlar assur qaynaqlarında yer almışdır. E.ə. 843 – cü ildə yaranan Manna dövləti ərazisində hələ IX əsrdən ayrı

–ayrı xırda dövlət birləşmələri fəaliyyət göstərirdi. Urmiya gölü hövzəsində yerləşən bu vilayətlərin (Zamua, Mazamua Gilzan, Gizilbunda, Meişta - Mesi və s.) vahid dövlət şəklində birləşməsi e.ə .IX-VIII əsrlərin hüddudunda baş vermişdir.

Mannanın yüksəlişi isə İranzunun(e.ə. 740 -719) hakimiyyətə gəldiyi dövrə təsadüf edir. İranzu müstəqil hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi və canişinlik sistemi yaratdı.Təxmini məlumatlara əsasən, Manna dövləti şimalda Araz çayı,cənub və cənub şərqdə Kassi ölkəsi, qərbdə Urartunun cənubuna qədər uzanırdı.

Manna hökmdarı qeyri – məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici siyasəti müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malik olan Manna hökmdarının idarəetmə sisteminə ağsaqqallar şurası da daxil idi. Hökmdardan asılı şəkildə fəaliyyət göstərən əyanlar və dövlət məmurları ölkənin idarəçilik sistemində mühüm rol oynayırdılar. Bütövlükdə Mannada canişinlik sistemi yaradılmışdı.

Manna sənətkarlığını əks etdirən böyük abidələrindən biri Həsənəli arxeoloji mədəniyyətidir. Burada çoxlu sənətkarlıq sahələri (zər - gər,misgər, heykəltaraş və s.) ilə məşğul olan sənətkarlar fəaliyyət göstərirdilər. E.ə. IX – VIII əsrlərə aid Qızıl cam Manna incəsənətinin ən gözəl nümunələrindəndir. Qədim Ziviyədən tapılmış zərgərlik əşyaları da zəngin Manna mədəniyyətini əks etdirir.

Dini dünyagörüşlərinə görə çoxallahlı olan mannalılar müxtəlif ilahi qüvvələrə sitayiş edirdilər. Mannada allahlar mifoloji obrazda əks olunmuşdur.

Manna əhalisi əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Manna atlarının şöhrəti geniş yayılmışdı. Subi viayətində çoxlu ilxılar saxlanılırdı. Həmçinin Mannada atçılıq da inkişaf etmişdi.

7.Manna dövlətinin Assuriya və Urartu dövlətləri ilə münasibətləri

E. ə. IX əsrin ortalarında yaranmış Manna dövləti xarici işğallıqların təzyiqlərinə məruz qaldı. Assuriyanın Manna ərazisinə basqınları hələ mərkəzləşmiş dövlətin olmadığı dövrlərdə başlamışdı. E.ə.880 – ci ildə Assur hökmdarı II Aşurnasipral (e.ə.883- 859) Mannanın Zamua ərazisinə hucum etmiş , ərazini işğal edərək çoxlu qənimət ələ keçirmişdi. Assur hökmdarı III Salmanasarın (e.ə.859 - 829) dövründə də Manna ərazilərinə assur basqınları davam etmişdi. Hətta III Salmanasar e.ə.829 – cu ildə Ualkinin rəhbərliyində olan Manna paytaxtı Zirtunu ələ keçirmişdi.

E.ə. IX əsrdə Urartu dövlətinin yaranmasından sonra Manna üzərində Assuriya və Urartu arasında siyasi rəqabət güclənməyə başladı. E.ə. IX əsrin əvvəllərində Urartu hökmdarı İşpuini (e.ə. 825 – 812) Mannanın qərb ərazilərini işğal etdi. Assuriya tərəfindən Manna ərazilərinin geri qaytarılmasına baxmayaraq Urartunun hərbi müdaxiləsi e.ə. 812 – ci ildə də davam etdi.

E.ə VIII əsrin birinci yarısında Assuriya dövləti siyasi böhran keçirdiyi zaman Manna ərazisinə Urartu təzyiqləri daha da artdı. Xüsusilə I Argişti (e.ə. 781 – 760) e.ə. 779 - 774 illər arasında Manna ərazisinə hərbi işğallar həyata keçirdi. Urartu hökmdarı II Sarduri sələflərinin işini uğurla başa çatdıraraq e.ə. VIII əsrin 40 – cı illərində Mannanı demək olar ki, Urartudan asılı hala saldı.

E.ə. VIII əsrdə Manna uğrunda Assuriya – Urartu rəqabəti yeni mərhələyə qədəm qoydu. Assur hökmdarı III Tiqlatpalasar (e.ə. 744- 727) Assur dövlətinin siyasi nüfuzunu möhkəmləndirərək əzəli rəqibi olan Urartuya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Mannanın Mazamua ərazisini ələ keçirərək Urartunu bu ərazidən uzaqlaşdırdı. Assur dövləti Mannanın mərkəzləşdirmə siyasətinə hörmətlə yanaşaraq qalan ərazilərə toxunmadı. Assuriyanın dəstəyindən istifadə edən İranzu Assur meylli siyasət yürüdərək Manna vilayətlərini öz əlində cəmləşdirə bildi. Lakin bu vəziyyətlə Urartu razılaşmadı.

Urartu hökmdarı I Rusa (e.ə. 730 – 714) Manna daxilində ixtişaşlar yaradaraq Manna dövlətini zəifləməsinə çalışırdı. Urartunun bu siyasətinə cavab olaraq Assur hökmdarı II Sarqon (e.ə. 722 - 705) e. ə 716 – cı ildən başlayan hərbi müdaxiləsi Mannada Urartu meylli siyasi dairələrin fəaliyyətini zəiflətməyə və Mannada Assur mövqeyini möhkəmləndirməyə və Urartunu birdəfəlik bu ərazilərdən uzaqlaşdırmağa yönəlmişdi. Nəhayət , e.ə .714 – cü ildə I Rusanı ağır məğlub edərək Assuriya hökmdarı məqsədinə nail oldu və həmin tarixdən etibarən Urartunun Manna ərazilərinə basqınlarına son qoyuldu.

8.Midiya dövlətinin yaranması. Kiaksarın Midiya dövlətini gücləndirilməsi

Midiya haqqında ilk məlumatlar e.ə.IX əsrə aiddir. E.ə.IX - VIII əsrdə Midiya ərazisi kiçik vilayətlərə bölünmüşdü və ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Midiya e.ə.IX əsrin II yarısından etibarən xarici müdaxilələrə məruz qaldı. Xüsusilə Assuriya Midiya ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı.

Midiya tayfalarını birləşdirərək yeni dövlətin əsasını qoyan Deyokdan sonra Fraorta (e.ə.675-653) onun işini davam etdirmişdir. Fraorta həm xarici hərbi müdaxilələrin qarşısını aldı və həmçinin Midiyanı vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail oldu. Lakin Fraortanın Assuriya və Skif çarlığı ilə apardığı mübarizə uğursuz oldu. Nəticədə Fraorta öldürüldü və Midiya Skif çarlığından asılı hala düşdü.

E.ə. 625 – ci ildə hakimiyyətə gələn Midiya hökmdarı Kiaksar əvvəlcə skiflərin Midiya ərazisindən çıxarılmasına nail oldu və hətta öz ərazilərini cənub - şərqdə yerləşən fars torpaqlarına qədər genişləndirdi. Yeni Midiya hökmdarı Assur ağalığına son qoymaq üçün Babilistan hökmdarı Nabulpalasar ilə birləşdi. Müttəfiqlərin Assuriya üzərinə hücumu e.ə. 616 – cı ildə baş tutdu. E.ə.615- 612- ci illərdə Assuriya üzərinə növbəti həmlələr də uğurlu oldu. Assuriya e.ə. 604 – cü ildə süquta uğradıldı.

Kiaksarın Midiya ərazisini genişləndirmək cəhdləri Assuriyanın məğlub edilməsindən sonra da davam etdi. Kiçik Asiya üzərində yerləşən Urartu Midiya ərazisinə qatıldı və Kiaksar Lidiyanın işğalına başladı. E.ə. 585 - ci ildə uzun mübarizədən sonra Midiya Lidiya dövlətini özündən asılı hala saldı və demək olar ki , Kiaksarın dövründə Midiya Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrildi.

Kiaksarın e.ə. 585 – ci ildə ölümündən sonra hakimiyyətə Astiaq (e.ə.585- 550) gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə Midiya ərazilərinin böyük hissəsi itirildi və həmçinin mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi müşayət olunmağa başladı. Bunun nəticəsində Əhəmənilər hakimiyyəti ələ keçirildilər.

9.Azərbaycanının Əhəmənilər imperiyasından asılı vəziyyətə düşməsi və nəticələri

Əhəmini sülaləsinin əsası Pars əyalətində qoyulmuşdur. Əhəmənidən sonra Çişpiş (e.ə.675 - 640) Əhəmənilərin əyalət hakimliyini davam etdirmiş və oğlu I Kirin dövründə (e.ə.640-604) Əhəmənilər artıq “Parsuamaş hökmdarı” rütbəsini daşıyırdılar. E.ə. 584 – 558 - ci ildə hakimiyyətə olan I Kambiz Midiya hakimiyyətinə tabe edilsədə, oğlu II Kir e.ə. 550- ci ildə Midiya dövlətinə qalib gələrək yeni dövlətin əsasını qoymuşdu.

II Kir Əhəməni dövlətini yaratdıqdan sonra ərazini genişləndirmək başladı . Şərq istiqamətində başlanan Əhəməni yürüşləri Orta Asiyanı, Hindistanı ələ keçirməyə yönəlmişdi. Bu ərazilərin işğalından sonra II Kir şimala, massaget tayfalarına qarşı səfərə çıxır. Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. VII əsrdə yaşamağa başlayan skif və saklar kimi massagetlər də qədim Azərbaycan əhalisi hesab olunurdu. Lakin massagetlər üzərinə II Kirin müdaxiləsi uğursuz olur. Massagetlərin hökmdarı Tomris Əhəməni şahı qarşısında böyük qələbə qazanır. Bu

döyüşün ümumi nəticəsinə görə Əhəmənilər bütövlükdə Arazdan şimalda yerləşən torpaqları ələ keçirə bilmirlər.

II Kambizin (e.ə. 530-522) hakimiyyəti illərində Əhəmənilər Misirin işğalını həyata keçirdikləri dövrdə dövlət daxilində çevriliş baş verir. Qaumata adlanan maq tərəfindən başlanan üsyan nəticəsində Əhəməni taxtına I Dara(e.ə.522 - 486) sahib olur. Lakin Qaumatını dəstəkləyən bəzi ərazilərdə (Fars, Midiya, Babilistan və s) üsyanlar qalxmağa başlayır .Bu üsyanlar cərgəsində Azərbaycanın adı çəkilmir. Herodotun məlumatına görə, Araz çayından şimalda yaşayan tayfalar könüllü olaraq Əhəməni dövlətini tanımış və ona xərac verməyə razılaşımlar.

I Dara uğurlu hərbi əməliyyatlar apararaq Əhəməni ərazisini Arazdan şimala doğru genişləndirmiş və işgal etdiyi ölkələri 20 satraplığa bölmüşdü. Azərbaycan bu tarixdən etibarən Əhəmənilərin vergi dairələrinə düşərək yarımasılı canişinliyə çevrilir.

10.Makedoniyalı İskəndərin Şərqə hərbi yürüşləri.

E.ə. 336 –cı ildə II Filippin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu İskəndərin (e.ə. 336-323 illər) gəldi. O, atasının siyasətini davam etdirərək Şərq ölkələrinə yürüşə hazırlaşdı. Bu zaman Şərq ölkələri Əhəmənilərin hakimiyyəti altında idi. E.ə. 334-cü ilin yazında İskəndərin 35 minlik ordusu şərqə doğru hərəkətə başladı. Əhəməni şahı III Dara 40 minlik ordusu ilə Qranik çayı yaxınlığında İskəndərlə qarşılaşdı, lakin məğlub oldu.

III Dara yenidən böyük ordu toplayaraq Suriyada İso şəhəri yaxınlığında İskəndərlə üz-üzə gəldi. İskəndər bu dəfə də qələbə çaldı. III Dara döyüş meydanından qaçdı, onun anası, arvadı, iki qızı və körpə oğlu əsir düşdü.

Bu qələbdən sonra İskəndər Misirə yola düşdü. Misir müqavimət göstərmədi.

İskəndər Misirdən çıxaraq İkiçayarasına doğru hərəkət etdi. III Dara döyüşə ciddi hazırlaşmış, 100 mindən artıq hərbi qüvvə toplamışdı. Qavqamel (Cancal) döyüşünə Azərbaycanda yaşayan tayfalar da cəlb olunmuşdu (alban, sakesin, kaspi, kadusi, mard, sak).

E.ə. 331-ci il oktyabr ayının 1-də Qavqamel (Çançal) düzənliyində qanlı döyüş başlandı.

İskəndər döyüşün gedişində dönüş yaratmaq üçün süvari dəstəsilə birlikdə özünü Əhəməni ordusunun mərkəzinə saldı.

Daranın canına qorxu düşdü və müvəffəqiyyətlə uda biləcəyi döyüşü yarımçıq qoyub Midiyaya qaçdı. Başsız qalmış ordu darmadağın edildi. Bu döyüş Əhəməni dövlətinin süqutunu başa çatdırdı. Qələbədən sonra İskəndər müqavimətsiz Babil və Elamın paytaxtı Suz şəhərini zəbt etdi, şah xəzinəsini ələ keçirdi.

Daha sonra İskəndər Əhəməni şahlarının vətəni Persidaya (Parsaya) yola düşdü.

İskəndər Persepol şəhərini tutdu və 120 min talant qızıl və gümüşdən ibarət xəznəyə sahib oldu. Persepol yandırıldı.

E.ə. 330-cu ildə İskəndər xarabalığa çevrilmiş Persepolu tərk edərək Midiyanın paytaxtı Ekbatan şəhərinə gəldi. III Dara İskəndərin gəlməsi xəbərini eşidəndə İranın şərfinə qaçdı. Lakin Orta Asiyaya gedən yolda e.ə. 330-cu ildə öldürüldü. Bununla da Əhəməni sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. İskəndər özünü Əhəməni şahlarının varisi elan etdi. Beləliklə, İskəndərin 10 il davam edən (e.ə. 334-324) hərbi yürüşü qərbi Hindistanda sona yetdi. İskəndər dünyanı zəbt etmək fikrindən dönməmişdi. Lakin o, bu arzunu həyata keçirə bilmədi və e.ə. 323 ildə 33 yaşında vəfat etdi.

11.Qafqaz Albaniyası dövlətinin yaranması, tayfaları, şəhərləri, təsərrüfatı haqqında məlumat verin.

Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları antik qaynaqlarda Albaniya adlandırılırdı. İlk məlumatçı Strabona görə, Albaniya şimalda Sarmatiya, qərbdə İberiya, cənub və cənub-qərbdə Atropatena ilə həmsərhəd idi: Albaniyanın paytaxtı əvvəl Qəbələ, sonra isə Bərdə idi.

Albaniyanın ərazisində yaşayan əhali müxtəlif adlar daşıyan etnosların birliyini təşkil edirdi. Burada sakasen, mük, uti, qarqar, udin, ud sovde, kaspi, qel, leq və s. adları daşıyan əhali təmsil olunmuşdu. Eyni zamanda Albaniyada türk etnosları da yaşayırdılar. Antik müəlliflərdən Plini və Yuli Solin İskəndərin işğal etdiyi ölkələr arasında Albaniyanı da yad etmişlər. Bunu nəzərə alıb demək olar ki, e.ə. IV əsrdə Albaniyada dövlət qurumu olmuşdur.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətə cəlb olunması daxili ticarətin genişlənməsi, yeni şəhərlərin yaranmasına və köhnə şəhərlərin iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə, bazar üçün mal istehsalına əlverişli şərait yaradırdı. Yazılı mənbələr bu dövr Azərbaycan şəhərləri barədə kifayət qədər məlumat saxlamamışdır. Azərbaycan şəhərlərindən yalnız Qazaka, Vera, Kabalaka, Aynian və Anariakın adları yad edilmişdir. Şübhəsiz bu şəhərlər qala divarı ilə əhatə olunmuş və bazar meydanlarına malik idi.

Eyni zamanda qaynaqlarda Albaniya ərazisinin 29 şəhər və yaşayış məntəqələri yad edilmişdir. Kaspianada şəhərlərin olması qeydə alınmışdır. Azərbaycanda əhali əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu.

Strabonun məlumatına görə albanlar “bərəkətli torpağa malikdirlər və lap yaxşı yaşaya bilirlər”. Torpağı cütlə (xış) şumlayırdılar.

Qədim Azərbaycanda ən çox becərilən taxıl- arpa, buğda, darı olmuşdu. Taxılı dəmir oraqla biçirdilər. Toplanmış taxıl gəm (vəl) vasitəsilə xırmanda döyülürdü. Taxılı saxlamaq üçün böyük küplərdən də istifadə olunurdu.

Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat həyatında bağçılıq və üzümçülük də mühüm yer tuturdu. Balıqçılıq Xəzər dənizi və çay sahillərində yaşayan əhalinin məşğuliyyəti idi.

Qədim Azərbaycan özünün geniş və yaşıl otlaq sahələrinə malik olmuşdu. Məhz buna görə də burada maldarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Əhali qoyun-quzu, iri buynuzlu mal-qara saxlayır, atçılıq və dəvəçiliklə məşğul olurdu.

Dəvə əsasən yük və minik heyvanı olmuşdu. Elian xəbər verir ki, təsərrüfatda dəvədən ietifadə edirlər və kaspilərin çoxlu dəvəsi var idi. Dəvə yunu qiymətli xammal hesab edilirdi. Dəvə yunundan toxunan paltarı kahinlər, həmçinin varlı və qüdrətli kaspilər geyirdilər.

12.Qafqaz Albaniyasında Roma işğalçılarına qarşı mübarizə.

Roma sərkərdəsi Pompey VI Mitridatın ardınca hərəkət edərək Albanların ölkəsinə gəlib çatdı. Titlivi yazırdı: “Mitridatı izləyən Qney Pompey ən ucqar və naməlum xalqlara – iberlərə və albanlara rast gəldi. Bunlar yolu kəsdilər lakin, o, döyüşdə qələbə çaldı”. Plutarx isə xəbər verir ki, “albanlar romalılar Saturnalı bayramını qeyd edən zaman 40 min ordu ilə Kür çayını keçib onlara hücum etdilər. Bu zaman Alban hökmdarı Oroys idi. Döyüş başlandı. Oroys Metel və Kelerin dəstəsinə hücumu öz üzərinə götürmüşdü. Lakin, Pompey Kelerin köməyinə gəldi. Albanlar uğursuzluğa düçar oldular. Döyüşü uduzacağını başa düşən Oroys Kür çayını keçdi və döyüş meydanından uzaqlaşdı. Beləliklə, e.ə. 66-cı ilin dekabrında romalılar ilə döyüş albanların uğursuzluğu ilə başa çatdı, Pompeylə müqavilə bağlandı. Pompey VI Mitridatı təqib edərkən iberlərlə döyüşməli oldu, onları məğlubiyyətə uğratdı. E.ə. 65-ci ilin əvvəlində o, albanların üsyan qaldırması xəbərini aldı.

Pompey hirs və qəsəb içində geriyə, onlara qarşı döndü. Pompey Kür çayını keçdi. düşməne qarşı gedən Pompey onları Alazan çayı yaxınlığında, artıq döyüş qaydasında düzülmüş gördü. Albanların ordusu 60 min piyada və 12 min süvaridən ibarət idi.

Plutarxın məlumatına görə alban ordusunun başında hökmdarın qardaşı Kosis dayanmışdı. Döyüş başlandı. Hərbi taktikadan istifadə edən Pompey albanları mühasirəyə aldı. Döyüşün gedişində Kosis Pompeyin dayandığı yerə çatıb nizəsini ona atdı. Lakin nizə onun zirehli geyiminə dəyib yerə düşdü. Pompeyin atdığı nizə isə onu ölümcül yaraladı.

E.ə. 65-ci ildə baş vermiş bu döyüş romalıların qələbəsilə sona yetdi. Alban qoşununun qalan hissəsi meşədə gizləndi. Pompey meşəni mühasirəyə aldı. Onun əmrilə meşə yandırıldı və oradakı alban döyüşçüləri həlak oldular. Oroys dağlara çəkildi. Güman ki, o yenidən müqavimət göstərmək istəyirmiş. Lakin Pompey sülh yolu ilə albanları razı saldı. Oroys ona hədiyyələr göndərdi.

E.ə. 36-cı ildə roma sərkərdəsi Krass Albaniyaya soxuldu. O, albanlara qalib gəldi və hökmdar Zoberi Romanın müttəfiqinə çevirdi.

68-ci ildə Roma imperatoru Neron albanlara qarşı böyük yürüş hazırlamağa başladı. Lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. Roma əhalisinin üsyanı zamanı o həlak oldu. Roma hökmdarı Adrian (117-138) albanlar ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı.

13.Azərbaycan feodal münasibətlərinin yaranması. Feodal cəmiyyətinin sinifləri, feodal mülkiyyət formaları, vergilər.

III-V əsrlərdə Azərbaycanda feodalizmə xas olan əsas iqtisadi münasibətlər bərqərar oldu.

Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin tədricən inkişafı feodal istehsal üsulunun bərqərar olmasına şərait yaradırdı. Əmək alətlərinin təkmilləşməsi və onların hazırlanmasında dəmirin tətbiqi əkinçiliyin və sənətkarlığın geniş inkişafına səbəb oldu. Hökmdar və onun ətrafındakı istismarçı sinif nümayəndələri torpaq sahibkarlarına çevrilirdilər. Hökmdar, yaxud dövlət torpaqları xidmət əvəzi olaraq hərbiçilər və dövlət işçilərinə paylanırdı, bəzən də hədiyyə verilirdi.

Xüsusi xidmət adamlarına paylanmış belə torpaqlar feod, yəni “mülk” adlanırdı. Feodalizm adı da buradan əmələ gəlmişdi. Feodal torpaqlarında kəndli əməyindən geniş istifadə olunurdu. Kəndli feodaldan asılı vəziyyətdə idi, çünki o feodalın torpağını becərməli, məhsulun müəyyən hissəsini ona verməliydi. Kəndli eyni zamanda müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. Lakin onun əsas gəliri icarəyə götürdüyü feodal torpağı ilə bağlı idi.

Feodalizm dövründə iki sinif-feodal və kəndli sinifi yarandı. Kəndlilər əsas istehsalçı qüvvəni təşkil edirdilər. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər dövlətə vergi verən təbəqəyə mənsub idilər. Sasani dövlətində əhali dörd sosial təbəqəyə kəhin, döyüşçü, mirzə və vergi verən təbəqələrinə bölünmüşdü. Son təbəqə can (qezit) və torpaq (xaraq) vergisi verirdi. Bundan başqa kəndlilər əmək mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf edir, feodal istismarı möhkəmlənirdi. Feodallar arasında iri və xırda feodal təbəqələri formalaşırdı. İri feodallar patrik (Bizans qaynaqlarında), xırda feodallar azat (İran qaynaqlarında) adlanırdılar. Feodal münasibətləri dini idarələri də bürümüşdü.

Torpaq sahələri olan məbəd və kilsələrə əhali dini ibadət xətrinə vergi verməyə və müəyyən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur edilirdi. Əsas istehsalçılar şinakan və ramik adlanırdılar. Onlar qismən torpağa təhkim olunmuşdular. Lakin təhkimçilik qeyri-xristian təsərrüfatında yayılmadı, burada feodaldan asılı kəndli təbəqələri yarandı.

Feodal torpaq mülkiyyəti dastakert (irsən keçən mülk) adını daşıyırdı. Belə torpaqlar kəndlilərə icarəyə verilirdi.

Kəndlilərin torpağa təhkimləşməsi Azərbaycanın ancaq xristian feodallarının mülklərində meydana gəlməyə başladı.

14.Azərbaycanda Sasani işğalları

224-cü ildə İranın cənubunda yerləşən Fars vilayətinin Sasan nəslindən olan hökmdarı Ərdəşir (Artoşir) Papakan Arşaki hökmdarı V Artabanı məğlubiyyətə uğradır. 226-cı ildə o, İran şahənşahı elan edilir, Ktesifon-Selevkiya Sasanilərin paytaxtı olur. I Ərdəşir dövlətə tabe olan ölkələri canişinliklərə bölür. Azərbaycan ərazisi canişinlik sisteminə daxil edilir. Lakin ilk dövrdə Azərbaycan (Adərbayqan və Albaniya) I Ərdəşirin hakimiyyəti altına alınmamışdı. Sasanilər Roma ilə

müharibəni davam etdirirdilər. III əsrdə Sasani Şahı I Şapur (241-272) Roma ordusunu məğlubiyyətə uğratdı (260-cı il) və Roma imperatoru Valerian əsir düşdü. Albanlar və iberlər bu dövrdə Sasani şahını müdafiə etmirdilər və Romaya meyl edərək Valerianı əsirlikdən azad etmək üçün vədlər verirdilər. Bu zaman Albaniyada hakimiyyətə I Vaçe gəlmişdi (255-262-ci illər) və o, Arşaki sülaləsinin nümayəndəsi kimi Roma ilə ittifaqa meyl edirdi. Lakin 262-ci ildə Albaniya da Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. I Şapurun 262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki məbəddə divarında həkk etdirdiyi yazıda Sasani dövlətinə daxil olan ölkələr arasında Adərbayqan, Albaniya və onun vilayətinə çevrilmiş Balasakan (Kürlə Arazın qovuşduğu ərazi nəzərdə tutulur) da yad edilir. I Şapurun ölümündən sonra (272-ci il) Albaniya yenə də müstəqil xarici siyasət yürüdürdü. Albaniya bu dövrdə Roma meyli siyasət aparırdı.

İranda II Şapur (309-379) hakimiyyətə gələn zaman Albaniyada daxili şərait mürəkkəbləşmişdi. Albaniyaya xristian dini yol açmışdı. IV əsrin 30-cu illərində Albaniyanın Raytakaran vilayətində Sanatürk (298-338) özünü hökmdar elan etmişdi. O, Albaniyanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, Armeniyanın və ona arxa olan Romanın işğalçılıq niyyətlərinin və xristian dininin Albaniyada yayılmasının qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Sanatürk 337-ci ildə Armeniyaya yürüş etdi və bir il oranı əlində saxladı. Lakin 338-ci ildə Sanatürk məğlub olur və Paytakarana sıxışdırılır. II Şapur albanların köməyinə hərbi dəstələr göndərmişdi. II Şapur Albaniya ilə ittifaqı bərpa etdi. Bu dövrdə Albaniyanı II Şapurun bacısı ilə evlənmiş Urnayr (359-371) idarə edirdi. II Şapur Armeniyaya havadarlıq edən və Sasinilərə qarşı onu sipər sayan romalılara qarşı yürüş təşkil etdi. 359-cu ildə Amid döyüşündə Sasanilər qələbə çaldı. Armeniya çarı II Arşak zindana salındı. Arsax, marların ölkəsi, Kaspiana, iberiya vilayətləri və s. yenə də Sasanilərin hakimiyyəti altına keçdi. 371-ci ildə Sasinilər Dzirav döyüşündə yenidən Roma və erməni dəstələrinə qarşı çıxış etdilər. Döyüşün nəticələri Azərbaycan üçün ağır oldu. Albaniya Uti, Şakaşen, Girdiman vadisi, Kolt və qonşu vilayətlərdən məhrum oldu. Lakin 387-ci ildə Armeniya Roma və Sasani İranı arasında bölüşdürüldü. Albaniya yenidən öz vilayətlərinə sahib oldu.

15. Azərbaycanda Sasani işğallarına qarşı üsyanlar

V əsrin əvvəlində Albaniya daxili müstəqilliyini saxlıyırdı, lakin Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Mənbələrdə Urnayrdan sonrakı alban hökmdarları barədə məlumat verilmir.

II Yezdəgirdin (438-457) vaxtında Ön Qafqazı idarə edən Sasani mərzbanları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirdilər. O, Albaniyanın və digər Qafqaz ölkələrinin xristian dini pərəstişkarı olan hakimlərini Ktesifona çağırırdı və onları atəşpərəstliyi qəbul etməyə vadar etdi. Vilayət hakimləri öz ölkələrinə qayıtdılar və bir müddət atəşpərəstlik inamına xidmət etdilər.

V əsrin ortalarında Albaniyada hakimiyyətə II Vaçe gəldi (440-463). II Vaçe qaynı II Yezdəgirdin təkidi ilə xristianlıqdan imtina etmiş və atəşpərəstliyi qəbul etmişdi. Lakin Sasanilərin dini siyasətinə qarşı gizli mübarizə gedirdi. Armeniyada bu mübarizəyə Vardan Mamikonyan başçılıq edirdi. Alban çarı II Vaçe Sasinilərə qarşı mübarizəyə qoşulmadı. Lakin Sasinilərə qarşı mübarizəyə alban

xristianlarının dini başçısı katalikos və hərbi rəislərdən biri qoşulmuşdu. 450-cı ildə Xalxal şəhəri yanında döyüşdə Sasani dəstələri məğlub oldu. Albaniya Vardan Mamikonyanın başçılığı altında Sasanilərə qarşı aparılan mübarizəyə qoşulmadı. Albaniyada Sasani hakimiyyətinə meyl güclü idi. Ancaq xristianpərəst alban əyanları Sasani hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə qalxmışdılar.

II Yezdəgird Ön Qafqaza Mihr Nersenin başçılıq etdiyi ordu göndərirdi. Eyni zamanda o, xristianlığa qarşı təqibini dayandırdı, müxtəlif dinlərin azad ibadətinə elan etdi. 451-ci il mayın 26-da Avarayr çölündə Vardanın başçılıq etdiyi dəstələr ilə Sasani ordusu arasında döyüş oldu. Vardan öldürüldü, üsyançılar məğlub oldu. Xristian dininin tərəfdarları Arani tərk edib dağlarda məskən saldılar. İranda 2 il davam edən hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı (457-459) Albaniyada II Vaçe daxili siyasətini dəyişdi. 457-ci ildə II Vaçe qayını II Yezdəgirdin vəfatından sonra zərdüştlük dinindən imtina etdi. II Vaçe İranda baş vermiş siyasi hadisələrdən istifadə edərək Albaniyada xristianlığı yaymaq məqsədilə Sasanilərin tabeliyindən çıxdı. İranda Firuz (459-484) hakimiyyətə gəldikdən sonra II Vaçe Cora dərəsini tutdu, maskutları öz tərəfinə çəkdi və Qafqazın on bir hökmdarı ilə ittifaqa girdi. II Vaçe Sasanilərlə müharibəyə başladı. Bu müharibə 460-cı ildə baş vermişdi, çünki əvvəlki dövrlərdə Firuz xoşluqla II Vaçeni yola gətirmək istəyirdi və ona qarşı ciddi tədbirlər görmürdü. Lakin münasibətlər kəskinləşəndə Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Haylandur hunları 462-ci ildə Albaniyaya soxuldular. Bir il uzanan bu müharibə II Vaçenin 463-cü ildə hakimiyyətdən əl çəkməsilə başa çatdı. II Vaçedən sonra 30 il ərzində Albaniya müstəqilliyini itirdi və Sasanilərin təyin etdiyi mərzban tərəfindən idarə olunmağa başladı.

16. Azərbaycanda Ərəb Xilafəti dövründə mülkiyyətiformaları, vergilər.

Ərəblərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq üzərində mülkiyyətin beş forması mövcud idi. Feodal torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biri dövlət torpaqları idi. Belə torpaqlar divan və ya xəlifə torpağı adlanırdı. Varisi ölən şəxslərin, əməllərinə görə vəzifəsindən qovulan məmurların torpağı divan torpağına qatılırdı. Geniş yayılmış torpaq mülkiyyəti formalarından biri iqta idi. İqtanın iki forması mövcud idi. Onlardan biri bağışlanan iqta idi ki, o, sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilə bilər və nəsil-dən-nəslə keçirdi. Bağışlanan (xüsusi) iqta şairlərə və xüsusi istedadlı şəxslərə və dövlət qarşısında böyük xidməti olan adamlara verilirdi. İqtanın formalarından biri də icarə edilən iqta idi ki, onu hərbiçilərə verirdilər. Bu cür torpaqlar irsən keçə bilməz, lazım gəldikdə isə geri alın bilirdi. Azərbaycanda yerli feodalların irsi mülkiyyətində olan torpaq mülkləri qalmaqda idi. Ərəb mənbələrində belə torpaqlar mülk, onun sahibi isə malik adlanırdı. Torpaq üzərindəki mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları idi. Bu torpaqlar Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərlər üçün, din uğrunda mübarizlər və şəhidlər üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin torpaqlarda məscidlər və müqəddəslərin şərəfinə türbələr tikilirdi. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi. "Allahın mülkiyyəti" hesab edilən vəqf torpağı icarəyə

verilsə də, onu nə satmaq, nə almaq, nə də xüsusi mülkiyyətə keçirmək olmazdı. İcarəyə verilmiş vəqf torpağı üç il əkilməyib istifadəsiz qalsa torpaq həmin adamın əlindən geri alınır. Torpaq mülkiyyəti formalarından biri də icma torpaqları idi. Kəndlərdə əhaliyə məxsus əkin yerləri, biçənlər, otlaqlar, meşələr, qəbistanlıqlar və s. icma torpaqlarına daxil idi.

Ərəblər başqa məsələlərdə olduğu kimi, Sasanilərin vergi qaydasını bəzi dəyişikliklər etməklə qüvvədə saxladılar. Əməvilər sülaləsinə qədər birinci dörd xəlifənin dövründə vergilər xeyli yüngül idi. Həmdə Sasanilərdən fərqli olaraq vergini tək-tək şəxslərdən deyil, bütün ölkədən alırdılar. Azərbaycanda əhalinin bir qismi xristian olduğundan xəlifənin xəzinəsinə iki adda vergi: xərac və cizyə verilirdi. Müsəlmanlar cizyə vergisindən azad idilər. Xristianları itaətdə saxlamaqda xilafətə kömək etdiklərinə görə keşişlər və kilsə vergidən azad edilir və dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talib vergilərin tonlanması dair ədalətli göstəriş verərək, əsas diqqəti xəracı yığmağa deyil, torpağı səmərəli şəkildə əkilib-əkməyə yönəldirdi. Əməvilər sülaləsindən xəlifə Hişamın dövründə vergilərin alınması qaydasında dəyişiklik edildi. Onun göstərişi ilə 725-ci ildə Azərbaycanda əhali, mal-qara, torpaq siyahıya alındı, vaxtilə ləğv edilmiş bəzi vergilər bərpa edildi. Bir sıra yeni - sənət məmulatı, kəbin kağızı və s. adda vergilər tətbiq olundu. Hətta rahiblərdən cizyə vergisi alındı, onun məbləği artırıldı. Abbasilərin dövründə (750-1258) vergi qaydasında yeni dəyişiklik edildi. Torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq vergi alınmağa başlandı. Xəlifə Mehdi vergiləri bir qədər yüngülləşdirdi. Verginin miqdarı suvarma texnikasından asılı olaraq məhsulun dördə birindən yarısına qədər müəyyən edildi. Qəddarlığı ilə bütün xəlifələrdən seçilən Harun-ər-Rəşidin dövründə (786-809) vergilər yenidən artırıldı. Azərbaycanın cənub hissəsindən ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 300 min dirhəm vergi alınır. Zimmilər (xristianlar) daha çox vergi verirdilər. Vergilər təkcə xəracdan və cizyədən ibarət deyildi. İnsanın mənfəətləndiyi bütün sahələrdən, müharibə zamanı əldə edilən hərbi qənimətlərdən, əsirlərdən, daşına bilən əmlakdan xüms (beşdə bir) deyilən vergi alınır. Bundan başqa, mal-qaradan, əkin və meyvədən, qızıl və gümüşdən zəkat (sədəqə) vergisi alınır. Zəkat ruhanilərin, yetimlərin, şikəstlərin və əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu.

17..Azərbaycanda Ərəb xilafətinə qarşı milli azadlıq mübarizəsi. Xürrəmilər hərəkatı

Xilafətin soyğunçu vergi siyasəti və məmurların özbaşınalığı, dəhşətli istismar və hüquqsuzluq, yerli feodalların mülklərinin və imtiyazlarının məhdudlaşdırılması, güclü ərəbləşdirmə siyasəti və başqa səbəblər əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırmaqla yanaşı, ümumxalq qəzəbini coşdurdu.

748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi. Beyləqandakı üsyana yerli hökmdar Var ibn Səfvan başçılıq edirdi. Üsyançılar ərəblərin burada olan hərbi dəstələrini qılıncdan keçirib əmiri əsir aldılar və bütün məhbusları azad etdilər. Bu qələbədən sonra onlar Bərdə üsyançılarının köməyinə getdilər. Bərdədəki ərəb əmiri Asim ibn Yezidin

qoşunlarını məğlub edib, özünü də öldürdülər. Əsarətə alınmış xalqların təzyiqi və ərəb cəmiyyəti daxilində mübarizənin kəskinlənməsi nəticəsində Əməvilər sülaləsinin 89 illik hakimiyyətinə 750-ci ildə son qoyuldu. Hakimiyyətə Abbasilər keçdi.

Azərbaycanda azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri ərəb Xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Onların şüarı torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməkdən, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqənin asılılığından azad etməkdən ibarət idi. Azərbaycanın istiqlaliyyətini bərpa etmək, onu yadellilərin tapdağından qurtarmaq xürrəmilərin əsas ideali idi. Xürrəmilər hərəkatı erkən orta əsrlər dövründə Şərqdə islam dini, feodal zülmü və ən başlıcası ərəb əsarətinə qarşı çevrilmiş güclü xalq hərəkatı idi. Məzdekilərin və xürrəmilərin atəşpərəst olması haqqında orta əsr müəlliflərinin əksəriyyətinin fikri yekdildir. Ona görə də akademik Z.Bünyadov “xürrəm” sözünü pəhləvi dilində “xür”-od və “xvar”-Günəş anlamında mənalandırmışdır. Xürrəmilərin ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsi 61 il davam etmişdir. Onun üçdə iki hissəsini Babəkə qədərki dövr təşkil edir ki, onun da xeyli hissəsinə Cavidan rəhbərlik etmişdi. 816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan Əbu İmranı öldürdü və bundan üç gün sonra aldığı yaradan özü də öldü. Babək Cavidan mülkünün sahibi və xürrəmilər icmasının rəhbəri oldu. Babək bütün ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə aparmış və Azərbaycanda islamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları ola bilsin ki, bərpa etməyə çalışmışdı. Xürrəmilər Babəkə qədər Xilafətə qarşı iki dəfə üsyan etdilər. Birinci üsyan 778-ci ildə baş verdi. 808-cı ildə xürrəmilərin ərəblərə qarşı daha güclü bir isyanı başlandı. İsfahanda başlanan bu üsyan bir çox ərəziləri bürüdü. Xəlifənin amansız cəza tədbirləri xürrəmilərin azadlıq uğrunda mübarizə əzmini məhv edə bilmədi. Babəkə qədər xürrəmilər Xilafət üçün ciddi narahatlıq yarada bilmirdilər. Babək xürrəmilər icmasında rəhbərliyi ələ aldıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Azadlıq ordusunun əsas hərəkatverici qüvvəsini kəndlilər təşkil etsə də, orada şəhər yoxsulları, sənətkarlar, orta və xırda feodallar, əhalinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlar da az deyildi. Azadlıq mübarizəsi bir çox ərəziləri bürüsə də, bütün mənbələr təsdiq edir ki, Babəkin və xürrəmilərin vətəni Azərbaycan idi və azadlıq mübarizəsi buradan başlanmışdı. 819-cu ilə qədər xəlifə xürrəmilərə qarşı nizami ordu göndərmədi. Üsyançılara qarşı Azərbaycandakı hərbi hissələrin qüvvələrindən istifadə etdi. Xəlifə Məmun 819-cu ildə sərkərdə Yəhya ibn Müəzın başçılığı ilə Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Xürrəmilər bu ordunu əzdilər. Bu qələbədən sonra on il müddətində üsyançılar Xilafətin bir neçə nizami ordusunu məhv etdilər və sərkərdələrini əsir aldılar. 829-cu il iyunun 3-də Həşdadsər dağında xürrəmilərlə həlledici döyüş başladı. Döyüşdə iştirak edən 150 minlik ərəb ordusundan 30 min nəfəri məhv edildi. Qanlı vuruşma zamanı sərkərdə Məhəmməd ibn Hümeyd öldürüldü. Xürrəmilər 830-cu ildə qələbə çalaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Həmədanı tutdular. Bu üsyançıların nizami ərəb orduları üzərində beşinci parlaq qələbəsi idi. IX əsrin 30-cu illərin əvvəlləri azadlıq müharibəsinin ən müvəffəqiyyətli dövrü idi. Üsyançılar xilafəti lərzəyə salmışdılar. Bizansla müharibə, Suriya və Misirdəki üsyanlar xürrəmilərin azadlıq müharibəsi ilə bir vaxta düşdüyündən Xilafəti çaşdırmışdı. 833-cü il dekabrın 25-də Həmədan

yaxınlığında şiddətli döyüş başlandı. Bu döyüşdə xürrəmilər ilk dəfə olaraq ağır məğlubiyyətə düçar oldular. Həmədan döyüşündəki qələbə Mötəsimə öz sələfinin üsyançılara qarşı tətbiq etdiyi hərbi taktikanın qüsurlarını anlatdı. Bizansla müharibəni dayandırıb bütün ordunu, maddi və hərbi sursatı Babəkilərə qarşı mübarizəyə sərf etdi. Afşin Heydər ibn Kavus 832-ci ildə xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan təyin edildi. Müharibə uzandıqca qüvvələr nisbətindəki fərq ərəblərin xeyrinə dəyişdi. Afşinin köməyinə göndərilmiş adlı-sanlı sərkərdə Buğa əl-Kəbirlə 836-cı ildə Həşdadsər dağı yaxınlığındakı döyüşdə xürrəmilər onun ordusunu əzdi, bir neçə sərkərdəsini məhv etdi. 837-ci ilin avqustunda ərəb qoşunu Bəzz qalasına yaxınlaşdı və onu mühasirəyə aldı. Döyüş daha yaxşı silahlanmış və təchiz olunmuş düşmən üçün əlverişli vaxtda, 837-ci il avqustun 26-də başladı. Bu döyüşdə yaralananlardan və itkin düşənlərdən əlavə, ərəblərdən 100 min nəfər, üsyançılardan 80 min nəfər həlak olmuşdu. Bəzzin süqutundan və ailə üzvlərini itirdikdən sonra Babək qardaşı Abdulla ilə birlikdə Arazdan keçib Arrana gəldi. Məqsədi Bizans imperatorunun yanına getmək yeni qüvvə toplayıb ərəblərə qarşı müharibəni davam etdirmək idi. Lakin Babək xəyanət nəticəsində ələ keçirildi və 838-ci il martın 14-də xəlifə Mötəsimin hökmü ilə edam edildi. Bu hərəkət istiqlaliyyət uğrunda azadlıq müharibəsi idi. Xilafət Azərbaycan xalqının müvarizə əzmini söndürə bilmədi.

18. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal dövlətləri (Şirvanşahlar-Məzyədilər, Sacilər, Salarilər)

Abbasilər imperiyasının dağılması gedişində Azərbaycanda bir sıra müstəqil feodal dövlətləri meydana gəldi. Hələ xilafətin tərəqqisi dövründə Azərbaycanda, xüsusilə Arranda ərəblərdən asılı olan Sünik, Varsan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s. kimi knyazlıqlar vardı. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda yaranmaqda olan feodal dövlətləri ərəblərin hakimiyyətindən imtina edir və özlərinin istiqlaliyyətinə nail olurdular.

Şirvanşahlar. Bu dövlətin yaradıcısı Heysəm ibn Xəlid Şirvanın birinci rəsmi mülki Yəzid ibn Məzyədinin nəvələrindən idi. Ona görə də sülalə Məzyədilər (861-1538) adlanırdı. IX əsrin 60-cı illərində xilafətdə başlanan yeni iğtişaslardan istifadə edən Heysəm ibn Xəlid özünü Şirvanın müstəqil hakimi (şahı) elan etdi və mərkəzi hökumətlə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, Şirvanın istiqlaliyyəti bərpa edildi. Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə Şirvanşahların sərhədləri cənubda Kür çayı, şimalda Dərbənd və Samur çayı, qərbdə Göyçay və Şəki, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə edilirdi. Məzyədilərin uğurlu siyasəti nəticəsində müxtəlif dövrlərdə Şəki, Beyləqan və Bərdə Şirvanşahların tabeliyinə keçmişdi. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Şirvan, X əsrin birinci rübündən etibarən Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhəri olmuşdu. Məzyədi sülaləsinin uğurlu siyasətinə baxmayaraq, bəzən özləri də asılı vəziyyətə düşürdülər. IX əsrin axırlarında Məzyədilər öz vassaları ilə birlikdə əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinə tabe idilər. Daxili idarə işini öz əllərində saxlamaqla Məzyədilər onlara xərac verirdilər. XI əsrin 60-70-ci illərində Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanda siyasi vəziyyət daha da ağırlaşdı. Şəddadilər hakimi Şavurun Şirvana hücumları başladı. Şavur Şirvanda bir sıra

qalaları ələ keçirdi və 40 min dinar xərac alıb geri qayıtdı. Ön Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirən səlcuq türklərinin Şirvanda da təsiri gücləndi. Sultan Məlikşahın dövründə Dərbənd iqta şəklində İraq hakiminə bağışlandı. Şirvanşah Məzyədilər daxili istiqlaliliyyətlərini saxlamaq şərtlə səlcuqların vassalına çevrildi və hər il sultanın xəzinəsinə 40 min dinar xərac verməli oldu. Şirvanşahlar titulu ləğv edildi. Məzyədilərin də iki növ qoşunu vardı. Əsas qoşun şahın xüsusi qvardiyasından ibarət idi. Bundan əlavə iri feodalların və vilayət hakimlərinin xüsusi qoşun dəstələri olurdu.

Sacilər

dövləti. IX əsrdə xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Sacilər dövləti (889-942-ci illər) idi. Sacilər mənşəcə türk idilər. Əbu Sac Divdad və onun varisləri Məhəmməd və Yusif müxtəlif vaxtlarda xilafətin əyalət hakimləri olmuş, Abbasilər hakimiyyətinə qarşı baş-baş vermiş üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişlər. Sacilərin banisinin Əbu Sac Divdad hesab edilməsinə baxmayaraq, dövlət onun ölümündən xeyli sonra oğlanları Məhəmmədin və Yusifin dövründə yaranmışdı. Xidmətləri ilə xəlifənin rəğbətini qazandığına görə 889-cu ildə Məhəmməd Azərbaycanın hakimi təyin olundu. 901-ci ilin martında Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Divdad keçdi. Həmin ilin avqustunda əmisi Yusif Divdadı hakimiyyətdən salıb özü xəlifənin Azərbaycan hakimi və canişini oldu. Azərbaycan bütövlüklə onun hakimiyyəti altında birləşmişdi. Yusif hər il Xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. 927-ci il dekabrın 27-də Kufə şəhəri yaxınlığındakı döyüş zamanı Yusifin qoşunu məğlub oldu. O özü yaralandı, əsir düşdü və öldürüldü. Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi. Onun sərkərdəsi Deysəmin dövründə Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi. 942-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətini Salarilər əvəz etdilər. **Salarilər dövləti.** Dövlətin yaradıcısı Mərzuban ibn Məhəmməd Gilan vilayətindəki Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər adlandırıldı. O, 942-ci ildə Sacilər hakimi Deysəmi məğlub edərək Azərbaycanı tutdu. Həmin tarixdən hakimiyyət onun təmsil etdiyi Salarilər sülaləsinin (942-981) əlinə keçdi. Salarilər dövlətinin də paytaxtı Ərdəbil idi. Salarilər hakimi Mərzuban ibn Məhəmməd çətin mübarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqlarına sahib olaraq öz səltənətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini və Ərməniyəni öz hakimiyyəti altına keçirdi. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşahlar Məzyədilərin dövləti Salarilərə tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə qədər uzandı. Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin və Qəzvinin İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzubanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim sərhədlərinin bütövlüyünə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi. Savaş Mərzubanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. O, sərkərdələri ilə birlikdə əsir düşdü. Lakin Mərzuban anasının və yaxın adamlarının köməkliyi ilə 953-cü ildə əsirlikdən qaçıb Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirdi. Mərzuban vilayətlərdən alınan vergiləri nizama saldı, maliyyə işlərinə nəzarəti və diqqəti artırdı. Onun dövründə iki cür vergi toplanırdı. Onlardan biri torpaq və əmlak vergisi idi. İkincisi, asılı ölkələrin hakimlərindən alınan illik xərac idi. 957-ci ilin dekabrında Mərzuban ibn Məhəmmədin

ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyət uğurunda mübarizə nəticəsində mərkəzi dövlət zəiflədi və parçalandı. Mərzubanın oğlu İbrahimin hakimiyyəti (961-981-ci illər) dövründə Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayəti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi və Ərməniyə də onların əlindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülheyca 981-ci ildə Salari İbrahimiməğlub edib əsir aldı və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

19.Şəddadilər və Rəvvadilər dövləti

X əsrin II yarısında Azərbaycanda yaranan müstəqil feodal dövlətlərdən biri də Şəddadilər dövləti idi. Paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Ərazisinə əsasən Kür və Araz çayları arasındakı torpaqlar daxil idi. Dəbil şəhəri, Ərməniyyənin xeyli hissəsi Şəddadilər dövlətinə tabe idi:

Şəki və Kxetiya çarlığının bəzi əraziləri müəyyən dövrlərdə bu dövlətdən asılı olmuşdur.

Şəddadilər dövləti Salarilərin ərazisində meydana gəlmişdi. Bu dövlətin əsasını Məhəmməd ibn Şəddad qoymuşdu. O, Şəddadilərin zəiflədiyi dövrdə Dəbili ələ keçirib müstəqil əmirlik yaratsa da burada möhkəmlənə bilmədi. Onun ölümündən sonra oğlanları Fəzl və Ləşkəri Gəncəyə gələrək 971-ci ildə Salarilərin Gəncədəki naibini qovub hakimiyyəti ələ keçirdilər. Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzuban Şəddadilər dövlətini tanımağa məcbur oldu. Beləliklə, 971-ci ildə Şəddadilər dövləti yarandı. Ləşkərinin dövründə Bərdə, Şəmkir, Ərməniyyənin xeyli hissəsi, Fəzlin dövründə isə Beyləqan Şəddadilər dövlətinə birləşdirildi.

Fəzlin uğurlu daxili və xarici siyasət yeritmiş, ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində körpü saldırmış, öz adına pul kəsdirmişdir. Əbülşəvər Şavur hakimiyyəti illərində (1050-1067) iqtisadi, ictimai həyatda, orduda islahatlar keçirmiş, Gürcüstan və Şirvanşahlarla müharibələri davam etdirmiş, alan tayfalarından və Səlcuq türklərindən qorunmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə Gəncənin dəmir qapılarını düzəltdi. Şavur hakimiyyətinin sonunda Səlcuqlardan asılılığı qəbul etmişdir.

III Fəzlin (1074-1088) Səlcuqlara tabe olmaq istəmədikdə Səlcuq Sultanı 1088-ci ildə Gəncəni ələ keçirib, III Fəzlini hakimiyyətdən saldı. Beləliklə 1088-ci ildə Şəddadilər dövləti ləğv edildi. Bu dövlət monarxiya tipli dövlət idi, onun başçısı əmir titulu daşıyırdı.

X əsrin ortalarında və ikinci yarısında Əhər (Qaradağ) hakimi Əbülheyca Rəvvadi Salarilər dövlətinin tərkibində ona xərac verən feodallardan idi. 981-ci ildə Salari İbrahimə tabe olmayıb onunla mübarizə apararaq hakimiyyəti ələ keçirmiş və Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoymuşdur. Dövlətin paytaxtı Ərdəbildən Təbrizə köçürüldü. Dövlətin ərazisi əsasən indiki İran Azərbaycanının ərazisini əhatə edirdi. Rəvvadilər 987-ci ildə Ərməniyyəni özünə tabe etdi. Xoy və Urmu feodalları da onun hakimiyyəti altına keçdi. Əbu Mənsur Vəhsudanın dövründə(1020-1059) mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndi. 1042-ci ildə Təbrizdə güclü zəlzələ şəhəri dağıtdı.

1054-cü ildə Səlcuq hakimi Toğrul bəy Təbrizə gəldi, Vəhsudan Səlcuqların vassallığını qəbul etdi.

Səlcuq Sultanı Alp Arslanın dövründə(1063-1072) Rəvvadilərin daxili müstəqilliyi ləğv edildi və 1065-ci ildə Təbrizə Səlcuq əmiri təyin edildi. Bununla da Rəvvadilər dövləti süqut etdi.

Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti Səlcuq hücumları nəticəsində ləğv edildilər.

20.Azərbaycan Səlcuqlar imperiyasının tərkibində

Azərbaycanın ərazisində XI əsrin ortalarında eyni vaxtda üç müstəqil dövlətin - Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətinin olması ölkənin iqtisadi inkişafını ləngitməklə yanaşı, onun müdafiə qüvvəsini də zəiflədirdi. Belə bir vaxtda Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kicik Asiya, Ön Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycan da Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi.

XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir hissəsi Xorasan tərəfdən yaxın Şərqi ölkələrinə, digər hissəsi Xəzərin şimalından keçərək Avropaya və Balkan yarımadasına yayıldı. Səlcuqlar IX əsrdə Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Qəznəvilər dövlətinin başçısı Sultan I Mahmud (988-1030) Səlcuq tayfalarını 1009-cu ildə Xorasan əyalətində yerləşdirdi. Səlcuqlar 1038-ci ildə Nişapuru ələ keçirdi və Toğrul bəy özünü Sultan elan edəcək Səlcuqlar imperiyasının (1038-1157) əsasını qoydu.

Sultan Toğrul bəy (1038-1063) XI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Azərbaycana daxil oldu. Rəvvadi hakimi Vəhsudan və Şəddadi hakimi Şavur müqavimət göstərmədən təbə oldular. Toğrul 1055-ci ildə xilafətin paytaxtı Bağdadı tutdu və siyasi hakimiyyəti ələ keçirdi.

Sultan Alp Arslan (1063-1072) Naxçıvanı ələ keçirdi, 1067-ci ildə Arrana səfər etdi. 1069-cu ilin yayında Gəncəyə gəldi. Şəddadi hakimi Fəzl qala qapılarının və xəzinənin açarını ona təqdim etdi. Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə gələrək ona itaət etdi. Alp Arslan 1070-ci ildə Gəncədən Şəkiyə, oradan Gürcüstana yürüş etdi. Şirvanşahlar bu dəfə də daxili müstəqilliyi saxlaya bildi.

1071-ci ildə Malazgird şəhəri yaxınlığında Səlcuqlar Bizans imperiyasının ordusunu darmadağın etdi və Kicik Asiyanın xeyli hissəsini ələ keçirdi. Alp Arslanın Azərbaycandan uzaqda olmasından istifadə edən Şəddadi hakimi III Fəzlun Səlcuqlara xərac vermədi. Məlikşahın dövründə (1072-1092) Səlcuqlar imperiyası daha da qüdrətləndi. O, 1088-ci ildə Azərbaycana qoşun göndərərək Gəncəni ələ keçirdi və Şəddadilərin sonuncu hakimi Fəzlunu hakimiyyətdən saldı, oğlu Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Şirvanşah Gəncəyə gələrək xərac verməyə məcbur oldu. Məlikşahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda oğlanları arasında mübarizə başlandı. Börgüyarığın və Məhəmmədin dövründə dövlətin ərazisi iki yerə parçalandı. Sultan Səncərin dövründə də (1118-1157) dövlət tənəzzül etdi və bir necə yerə bölündü. Azərbaycan İraq Sultanlığına daxil oldu.

Səlcuqlar dövləti türkdilli xalqların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı.

21.XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda vahid mərkəzləşmiş dövlət yox idi. Ölkədə Atabəylər dövləti(1136-1225), Şirvanşahlar dövləti (**861-1538**) mövcud idi, Marağada isə Rəvvadilər nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsi(1108-1227) hökmranlıq edirdi. XII əsrin sonunda Atabəylər dövləti əvvəlki qüdrətini itirmişdi. Atabəylər dövlətində hakimiyyət uğrunda çəkşmələr ölkəni zəiflətmişdi. Qızıl Arslanın xələfi olan Atabəy Əbubəkrin (1191-1210) əlində təkcə Azərbaycan ərazisi(Şirvan və Marağa istisna olmaqla) qalmışdı. İraq-Səlcuq sultanlığının qalan hissəsi isə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan feodalların və Atabəy sülaləsinin başqa varislərinin arasında bölüşdürülmüşdü. Əbubəkrin əlində qalan əraziləri də almaq üçün Marağa hakimi ilə Ərbil hakimi birləşərək onun üzərinə hücum etmişdi, bir tərəfdən

də Əbubəkrin ögey qardaşı İncə nəsindən olan(ana tərəfindən) Qutluq İncə də dəfələrlə (1 ay ərzində 4 dəfə) onun üzərinə hücum etmişdi.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi Şəmsəddin Eldəgizin böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlanları üç qadından doğulmuşdu. Onlardan Qutluq İncə Mahmud və Əmir Əmiran Əmərin anası İncə Xatun, Əbu Bəkrin anası türk qızı Qutaybə xatun, Özbəyin anası kəniş Zəhidə xatun idi.

Qızıl Arslanı əvəz etmiş Əbubəkr (1191-1210) sələflərinin ənənələrini davam etdirə bilmədi. 20 illik hakimiyyəti dövründə təmsil etdiyi sülalənin nüfuzunu zəiflətdi. Mənbələrdə deyildiyi kimi o, dövlət işləri ilə çox az məşğul olurdu. Atabəylərin son nümayəndəsi Özbək(1210-1225) isə ölkənin müdafiəsini təşkil etmək iqtidarında deyildi. Onun hakimiyyəti dövründə Gürcü çarı Tamar və Xarəzmşah Məhəmməd Atabəy Özbəyin torpaqlarına hücum etdi. Özbək asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu. Atabəylərin bütün xəzinəsi xarəzmşahın əlinə keçdi. Xəzinənin boşalması, təsərrüfatın dağılması, vergilərin artırılması, özbaşnalıq dövləti tam zəiflətdi. Yaramaz əməllərlə məşğul olan Özbək bir hökmdar kimi əhali arasında nüfuzunu itirmişdir. Mövcud vəziyyətdən istifadə edən monqollar Azərbaycan üzərinə yürüşlərə başladı. Azərbaycanda hökm sürən feodal pərakəndəliyi Monqol dövlətinin istialası üçün əlverişli şərait yaratdı. İran, Orta Asiya, Azərbaycanın yerli feodal əyanları arasında hökm sürən daxili çəkişmələr onları monqollara qarşı birgə mübarizə aparmaq imkanından məhrum etdi.

22.Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi

Monqolların zərbələri altında dağılmış Xarəzmşah dövlətinin keçmiş hökmdarı Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin ölkəsini qorumaq əvəzinə başqa əraziləri viran qoymaq yolunu seçdi.

1225-ci ilin may ayında Xarəzmşah Cəlaləddinin qoşunları Azərbaycana soxulur və Marağanı tutdu. O, Marağadan Təbrizə hücum etdi. 7 günlük mübarizədən sonra 1225-ci ilin iyul ayının 15-də Təbriz Cəlaləddin tərəfindən tutuldu. Bu zaman şəhərin müdafiəsinə Şəmsəddin Tuğrayinin qardaşı oğlu Nizaməddin Ət-Tuğrayi başçılıq edirdi. Atabəy Özbək özü Gəncəyə qaçmışdı. Sonra Atabəy Özbək Gəncədən Naxçıvana gələrək Əlincə qalasında gizləndi. O, burada 1225-ci ildə bir neçə gündən sonra öldü. Bununla da Azərbaycan Atabəyləri dövləti süqut etdi. Atabəylərin hakimiyyəti altında olan ərazilər-Azərbaycan, Arran, Şirvan Cəlaləddinin hakimiyyəti altına keçdi.

Təbrizdə olarkən Cəlaləddin rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayini şəhərin başçısı təyin etdi. Cəlaləddin oradan gürcülərə qarşı döyüşə çıxdı. Təbrizdə qalan Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk Təbriz əhalisinin Tuğrayi nəslinə olan hörmətini qəbul edə bilməyib onları sultanın gözündən salmaq üçün şər ataraq bildirir ki, onlar təbrizliləri xarəzmlilərin üzərinə qaldırmaq istəyirlər. Tezliklə Nizaməddin ət-Tuğrayi edam olunur. Şəmsəddin ət-Tuğrayi isə həbsə atılır. Yalnız 1228-ci ildə sultan peşiman olub Şəmsəddini yenidən Təbrizə canişin təyin etdi.

Gəncəni işğal edən Cəlaləddin buranı özünə iqamətgah seçdi. 1228-ci ildə 50 minlik qıpçaq qoşunları ilə birlikdə Cəlaləddin Dərbəndi mühasirəyə aldı. Sonra Gürcüstana, buradan Xilat qalasına hücum edib onu mühasirəyə aldı. İl yarımliq mühasirədən sonra 1230-cu il aprelin 14-də qala təslim oldu. Xilatın alınması Cəlaləddinin son qələbəsi idi.

1231-ci ildə yadellilərə qarşı sənətkar Bəndərin rəhbərliyi ilə Gəncə yoxsulları üsyana qalxdı. Xarəzmşah bir neçə gün onlara təslim olmaq təklifi göndərirdi, amma bunun nəticəsi olmadı. Gəncəlilər qaladan çıxaraq Cəlaləddinin qoşunları üzərinə hücum çəkirlər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində üsyan məğlub oldu. Bəndər başda olmaqla 30 nəfər edam edildi.

Monqollar 1231-ci ilin oktyabrında yenidən Azərbaycana soxuldular. Bunula da monqolların ikinci yürüşü başlandı. Cəlaləddin bir neçə min döyüşçü toplayaraq monqollarla döyüşmək üçün Ağdam yaxınlığında Qarqarçay sahilində məskən saldı. Monqol elçisi Cəlaləddinə təslim olmaq təklif edir. Cəlaləddin isə razılaşmayıb Gəncəyə çəkilir, lakin müqavimətin mümkünsüzlüyünü başa düşərək buradan Kiçik Asiyaya yollanan Cəlaləddin Diyarbəkirdə öldürüldü.

23.Hülakülər dövlətinin yaranması. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tərkibində

1253-cü ildə monqol xaqanı - Çingiz xanın nəvəsi, Tuluy xaqanın oğlu Münkə xaqan Ön Asiyada istilaları davam etdirmək üçün göndərdiyi böyük

orduya onun qardaşı Şahzadə Hülakü xan başçılıq edirdi. 1253-1256-cı illərdə Hülakü xan istiladan kənarda qalmış Ön Asiya ərazilərini də zəbt etdi. Onun qoşunları 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Bağdadı alırlar. Döyüşə Hülakü xan özü və onun sərkərdəsi Baqu rəhbərlik edirdi. 508 il davam edən Abbasilər sülaləsinin son nümayəndəsi əl-Müstəsim öldürüldü. Beləliklə, Yaxın və Orta Şərqdə İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm, Gürcüstan, Azərbaycan, Fars, Kiçik Asiya, Rum, Kirman, Xorasan, Xuzistan və digər ölkələr daxil olmaqla geniş ərazini əhatə edən Hülakülər dövləti yarandı. Amu-Dəryadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəzinə qədər olan ərazidə yeni-5-ci Monqol Ulusu yaradıldı. Bu dövlət Hülakülər dövləti adlanmaqla yanaşı, hökmdarları Elxan rütbəsi daşıdığı üçün Elxanilər dövləti də adlanırdı.

Hülakü xan (1256-1265-cı illər) Azərbaycanda möhkəmləndi. Azərbaycan Hülakülər-Elxanilər dövlətinin mərkəzi vilayətinə çevrilir. Ölkənin paytaxtı Marağa, Təbriz və XIV əsrdə Sultaniyyə şəhərləri idi. Azərbaycan 100 il boyu Qızıl Orda xanları ilə Hülakülər arasında döyüş meydanına çevrilmişdi. Qızıl Ordalılar 1263, 1265, 1288, 1290, 1318 və b. illərdə Azərbaycana basqınlar etmişdilər.

Şirvanşahlar dövləti Elxanilərdən vassal asılı dövlət idi. Lakin Hülakü xanın hakimiyyəti illərində Şirvan xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı. 1260-cı ildə isə Şirvanşah II Axsitan Hülakü xanın əmri ilə öldürüldü. Hülakü xan II Fərruxzadə Şirvana hakim təyin etdi. Hülakü hökmdarı Abaqa xanın (1265-1282) ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı şəxslər arasında mübarizə gücləndi. Feodal ara müharibələri nəticəsində Abaqa xanın varisləri Əhməd xanın (1282-1284), Arqun xanın (1284-1291), Keyxatu xanın (1291-1295) və Hülakü xanın nəvəsi Baydu xanın (1295) dövründə dövlətin daxili və xarici vəziyyəti daha da gərginləşdi. Arqun xanın oğlu Keyxatu xanın dövründə (1291-1295) maliyyə vəziyyətini düzəltmək üçün kağız pullar (çao) buraxıldı. Lakin bunun köməyi olmadı. Arqun xanın başqa oğlu Qazan xan (1295-1304)

hakimiyyəti dövründə vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə bir sıra islahatlar, o cümlədən müsəlman ruhaniləri və yerli feodallarla yaxınlaşmaq üçün dini islahat həyata keçirdi, islam dinini qəbul etdi. Qazan xanın islahatları Hülakülər dövlətinin müvəqqəti möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Bu vəziyyət Qazan xanın qardaşı Məhəmməd Xudabəndənin (Ölcaytunun) (1304-1316) hakimiyyəti dövründə də davam etdi. O, Qazan xanın bütün qanunlarının qüvvədə qaldığı barədə yarlıq vermişdi. Onun ölümündən sonra isə vəziyyət kəskin sürətdə dəyişdi. 12 yaşlı Əbu-Səidin hakimiyyətə (1316-1335) gəlməsi mərkəzi hakimiyyəti tamamilə zəiflədir. Əbu-Səidin hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin bütün işləri Sulduz tayfasından olan Çobanın əlində cəmləşmişdi. O. Hülakülər dövlətinin faktiki hakiminə çevrilmişdi və Çobani əmirləri sarayda böyük nüfuz sahibi olmuşdu. Çobani əmirlərinin yüksəlməsindən narahat olmağa başlayan Əbu-Səid 1328-ci ildə Çobanı öldürtdü. Daha sonra Əbu-Səidin (1335-ci il) özünün də öldürülməsindən sonra isə Hülakü dövləti parçalanır. Çobanilərin, Cəlairilərin və Xorasan əmirlərinin başçılıq etdikləri feodal çekişmələri başladı. Ara müharibələri nəticəsində Hülakülər dövləti müxtəlif hissələrə parçalandı. Cəlairilər-Bağdadda, Xorasan əmirləri-Xorasanda, Çobanilər isə Azərbaycanda möhkəmləndilər (Çobanın oğulları Həsən Çoban, Məlik Əşrəf)..

24.Monqol əsarəti dövründə Azərbaycanda mülkiyyət formaları, vergi və təsərrüfat həyatı

Hülakü dövlətində yuxarı silkin nümayəndələri dörd qrupa bölünürdü: Elxanlar və sülalə üzvləri; 2) Türk-monqol mənşəli hərbi-köçəri varlılar; 3) Ali rütbəli müsəlman təbəqəsi; 4) Yerli feodallar.

Son 600 ildə Yaxın və Orta Şərq üçün ənənəvi torpaq qurumlarının adları demək olar ki dəyişməmişdi. Monqollar torpaq sahibkarlığında elə bir dəyişiklik etməmişdilər. Hülakilər dövründə də hökmdar torpaqları divan torpaqları adlanırdı. Belə torpaqlar ilk 60-70 il ərzində xeyli artsa da 90-cı illərdə divan torpaqları monqolların **soyurqal** adlandırıdığı bəxşiş kimi paylanmaqda idi. Monqolların

dövründə mülk, divan, vəqf torpaqlarını ələ keçirməsi nəticəsində meydana gələn **incu** adlı irsi sülalə torpaqları geniş yayılmışdı. Incu sahibi bu torpaqların vergi toplamaq hüququnu başqa birinə bağışlaya bilərdi. Birbaşa elxana məxsus torpaqlar isə **İncuyi-xas** adlanırdı. Başqa cür: incu təkcə Elxana yox, eyni zamanda onun ailə üzvlərinə də aid olurdu. Xas incu isə yalnız Elxanlara (hökmdarlara) məxsus idi. Vəqf torpaqları Hülakü dövlətində bütpərəst ilk Elxanilər dövründə zəbt olunmaqda idi. Lakin Elxan Qazan xan islamı qəbul etdikdən sonra bu torpaqların yenidən vəqflərə verilməsi başlandı. Bundan başqa elat torpaqları (örüşlər), icma torpaqları və s. var idi.

Vergilər. Azərbaycan Monqol Xaqanlığının tərkibinə qatıldıqdan sonra Monqolların xeyrinə alınan əsas vergi - torpaq vergisi - xərac məhsulun 60-70 %-ni təşkil edirdi. Bundan başqa çoxlu məhsul və pul yığımları mövcud idi. Xüsusilə Hülaki dövlətinin yaranması ilə vergilərin sayı 40-a çatmışdı. Hələ 1254-cü ildə monqollar 10-60 yaş arası bütün kişiləri vergi siyahısına salmışdılar. Monqollarda ərazi və əmlakdan alınan vergi kalan adlanırdı. Monqolların tətbiq etdiyi ağır vergilərdən biri qopçur (adambaşına alınan vergi) adlanırdı. Bu vergini əvvəllər maldarlar ödəyirdi. Köçəri maldarlar hər 100 qoyundan birini kopçur kimi verərdi. Tədricən qopçur can vergisinə çevrilərək oturaq əhaliyə də aid edildi. Yerli əhalidən adambaşına 7 dinar alınır. Ödəməyənin özü, ailəsi qul kimi satılırdı. Tacirlərdən və bazara gətirilən mallardan **rüsum-tamğa** alınır. **Bac** isə tacir və sənətkarın ödədiyi gömrük haqqı idi. Bundan başqa nal vergisi, sabun pulu, köç pulu, tabkur və s. vergilər var idi. Monqol ordusunu saxlamaq üçün **tağar**, meyvə bağlarında bağşumari, ailə sahibi olanlar xanəşumari, monqol sarayının saxlanması üçün ixracat və rüsum vergisi ödənirdi. Təqaüdçü hərbiçilər və əyanlar üçün isə rəiyyətdən **avarizat** adlı vergi yığılırdı. Mükəlləfiyyətlər içərisində isə ən ağır **tərx** adlanırdı. Əhalidən monqol ordusu üçün lazım olan ən keyfiyyətli mallar dəyər-dəyməzinə, bazar dəyərindən çox aşağı qiymətə alınır. Və ya əksinə xəzinə təsərrüfatında istehsal edilən məhsullar (xurma, düyü, yəhər və s.) məcburi qaydada bazar qiymətindən baha qiymətə əhaliyə satılırdı. Bundan başqa əhali “gəcələmə

hüququ” adlı hərbi qulluqçuları evində gecələmək üçün yerləşdirmə mükəlləfiyyəti daşıyırdı. Həmçinin əmək mükəlləfiyyətləri –saray, qala, kanal tikintisi də var idi.

25. Əmir Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri.

XIV əsrin 80-90-cı illəri xalq kütlələrinin Teymurun və Toxtamışın işğalçı yürüşlərinə qarşı apardıqları mübarizə ilə səciyyələnir.

Orta Asiyada Teymur imperiyasının yaranması və eləcə də Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycanı ələ keçirmək məqsədilə etdiyi yürüşlər ölkənin daxili iqtisadi və siyasi vəziyyətini çətinləşdirdi. Hər iki sərkərdənin yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın əsas strateji ərazisi Cəlairilərin hakimiyyətindən çıxaraq müxtəlif vaxtlarda Teymurun canişinlərinin, bir sıra yerli feodalların və Qaraqoyunluların nüfuzunda oldu.

1385-ci ildə Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Əmir Teymur Sultaniyyədən Səmərqəndə qayıdır. Bundan istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ilin qışında 90 minlik ordu ilə Təbrizə qədər gəldi və hiylə yolu ilə şəhəri tutaraq qarət etdi. Marağa, Mərənd, Naxçıvan və Əhər şəhərlərini qarət edərək Qarabağa gəldi və burada çoxlu qənimət və 200 minlik əsirlə Qızıl Ordaya qayıtdı.

1386-cı ilin yazında Əmir Teymur yenidən Azərbaycana hücum etdi (“üçillik yürüş”) və Təbrizi tutdu. Cəlairi əmirlərinin bir qismini Əlincə qalasına, bir qismini isə Bağdada qaçmağa məcbur etdi. Teymur Əlincə qalası ətrafında vuruşmadan sonra Qarabağa gəldi. Bir il sonra, yəni 1387-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamışın Buxara və Səmərqəndə yürüş xəbərini eşidərək oğlu Miranşahı Azərbaycan ərazilərinin hakimi təyin edərək geri qayıtdı. Miranşah Təbrizin idarəsini Məhəmməd Dəvatiyə, Marağanı Şah Əliyə, Sultaniyyəni Əxi İrənşaha hakim təyin etdi. Lakin Teymurun canişinləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Azərbaycan Sultan Əhmədin Əlincə qalасыndakı əmirlərinin Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin, Marağa hakimi Yadigar şahın, habelə, Teymurun əmirlərinin hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizələr meydanına çevrildi. Buna görə də 1387-1392-ci illərdə 17 dəfə Təbrizə hücum edildi. Azərbaycanın yerli feodalları Teymurun hücumuna qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, əksinə bir-birləri ilə vuruşur və qüvvələrini tükəndirirdilər.

Teymur 1392-ci ildə yenidən Azərbaycana gələrək Təbrizə daxil oldu. Bu zaman Cəlairi Əmirləri Əlincə qalasında idilər və Teymura tabe olmamışdılar. Əlincə qalası Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə əmir Altun və Qalabəyi Cövhər tərəfindən müdafiə olunurdu. Teymur mühasirədə saxladığı Əlincə qalasına güclü qoşun hissələri göndərsə də qalanı tuta bilmədi. O, Gürcüstana yürüş edərək oranı fəth etdi. Sonra Şəki vilayətinə hücum etdi və Şəki hakimi Seyid Əlini məğlub etdi.

1394-cü ildə Əmir Teymur tərəfindən məğlub edilən Cəlair Əhməd və Qaraqoyunlu Yusif Misir sultanı Berqoqun yanına pənah apardılar. Teymur 1395-

ci ildə Dərbənddən keçərək Qızıl Ordaya ağır zərbə vuraraq Səmərqəndə qayıtdı və Hindistan üzərinə qalibiyyətli yürüş etdi.

1399-cu ildə Hindistan səfərindən qayıdan Teymur Azərbaycana yenidən yürüş ("yeddiillik müharibə") edərək Qarabağda məskən saldı. Bu zaman Şəki hakimi Seyid Əhməd Şirvanşah İbrahimin köməyi ilə Teymurla ittifaq bağladılar. Uzun müdafiə olunan Əlincə qalasını nəhayət 14 ildən sonra ələ keçirdi. Teymur bundan sonra 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Osmanlı və onun müttəfiqləri üzərində qələbə qazandı. Teymur az müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtdı. 1405-ci ildə Çinə yürüş ərəfəsində vəfat etdi. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu. Şirvan isə Şeyx (şah) İbrahimin hakimiyyəti altında idi (1382-1417).

26.Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı və Qaraqoyunlu dövləti. Qara Yusifin daxili və xarici siyasəti.

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə qaraqoyunlu tayfası mühüm rol oynamışdır. Qaraqoyunlu tayfa birliyi Van gölünün cənubunda məskən salmış, XIV əsrin 70-ci illərindən Ərzincan, Sivas və Kürdüstanın şimal torpaqlarında möhkəmlənmişlər.

Öncə Həmədan sonra isə Qəzvinin qərbində yurd salmış Baharlı tayfası tərəfindən idarə olunurdu. Tərkibində ayınlı, hacılı, alpout, saatlı və s tayyfalar da var idi. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqların bayrağında qara qoçun təsviri var idi. Tayfalar əsasən qoyunçuluqla məşğul olurdu. Tayfa birləşməsinin əsasını Bayram Xoca qoymuş, onun ölümündən sonra (1380), Qara Məhəmməd (1380-1389) tərəfindən möhkəmlənmiş, 1410-cu ildə isə Qara Yusif güclü dövlət halına gətirmişdir. Qaraqoyunlular Ağqoyunlu, Cəlairilər və Teymurilərə qarşı mübarizə aparmışlar.

1382-ci ilin payızında Qara Məhəmməd Cəlairi şahzadəsi Şeyx Əliyə qalib gələrək Təbrizi tutdu. 1387-ci ildə Teymur Naxçıvandan qaraqoyunlular üzərinə hücum keçdi. Qara Məhəmməd Çapaqcur döyüşündə Teymurun qüvvələrinə qalib gəldi. Cəlairi əmirlərinin Təbrizə hücumunu eşidən Qara Məhəmməd 1388-ci ildə Təbrizi onlardan geri ala bildi.

Qara Məhəmmədin ölümündən sonra Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına Qara Yusif başçılıq etdi (1389-1420).

1394-cü ildə Əmir Teymur tərəfindən məğlub edilən Sultan Əhməd Cəlairi və müttəfiqi Qaraqoyunlu Qara Yusif Misir sultanı Berqoqun yanında sığınacaq tapdılar. Misir Sultanı Berqoq Teymura qarşı mübarizədə Qaraqoyunlu və Cəlairi qüvvələrindən istifadə edirdi. Lakin Berqoqun oğlu Sultan Fərəc Teymurla İttifaq yaratmaq üçün hər ikisini həbsdə aldı, yalnız 1405-ci il Teymurun ölümündən sonra onları həbsdən azad etdi. 1406-cı ildə müttəfiqlər iyunda Bağdadı, iyulun sonlarında isə Təbrizi ələ keçirdilər. 1406-cı ildə Təbriz yaxınlığında Şənbə-Qazan döyüşündə Teymuri Əbu Bəkr əzildi. Qara Yusif 1408-ci il aprelin 21-d Əbubəkrin atası Miranşahı və 20 minlik

ordusu ilə ona köməyə gəlmiş qardaşı Şahruxu Sərdurud adlı yerdə məğlub etdi. Miranşah döyüşdə öldürdü.

1410-cu ildə Qara Yusifin Ərzincana hücum edən Ağqoyunlu tayfa başçısı Qara Yuluq Osman bəylə və Amiddəki Şimali Mesopatamiya hakimi ilə vuruşmasından istifadə edən Sultan Əhməd Təbrizə hücum etdi.

Bundan xəbər tutan Qara Yusif 1410-cu il avqustun 30-da Şənbi-Qazan adlı yerdə döyüşdə II Şənbi Qazan döyüşü Sultan Əhmədi məblub edərək onu edam etdi. Cəlairilər hakimiyyətinə son qoyuldu.

1410-cu il Şənbi –Qazan döyüşündən sonra Şirvanşah I İbrahimin oğlu Kəyumərs Təbrizə yaxınlaşdı. Qara Yusif onu əsir alıb sonra azad etdi. Bir müddət keçdikdən sonra Qara Yusif Şirvana elçi göndərərək I İbrahimin tabe olmasını tələb etdi. Lakin I İbrahim Şirvanın müstəqilliyini itirməmək üçün rədd cavabı verdi.

1412-ci il noyabrın 6-dan dekabrın 4- dək Kür çayı sahilindəki döyüşdə Qara Yusiflə I İbrahim üz-üzə gəldi. I İbrahim və onun müttəfiqləri bu döyüşdə məğlub oldular. I İbrahim və oğlanları əsir alınaraq Təbrizə aparıldı, ondan 1200 түмән bac tələb olundu. Şirvanşahın Təbrizdəki tərəfdarları-tacirlər, sənətkarlar tələb olunan bacı verdikdən sonra I İbrahim azad olundu və Qara Yusifin itaətini qəbul etdi. 1413-cü ildə İbrahim Şirvana qayıtdı.

Qara Yusif 1418-1420-ci illərdə Azərbaycana yürüş edən Teymuri Şahruxun yürüşlərini dəf etdi. Lakin Qara Yusif döyüşlərin birində yaralandı və Təbriz yaxınlığında Ucan adlı yerdə vəfat etdi (1420 noyabr 17-də). Varisləri: Qara İskəndər, Əbu Səid, Cahanşah.

27. Ağqoyunlu tayfa ittifaqı və Ağqoyunlu dövləti.

Uzun Həsənin daxili və xarici siyasəti.

Ağqoyunlu tayfa birliyi Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, habelə Göyçə gölü ətrafı, Alagöz yaylaqlarında, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadilərində yurd salmışdılar. Bu tayfa birliyi Bayandurlar tayfası tərəfindən idarə olunurdular. Pəhləvan bəy tərəfindən (1370-1389) siyasi birlik şəklinə salınmış, Əlaəddin Türəli (1388-1392) və Fəxrəddin (1392-1394) bəyin dövründə müəyyən qədər zəifləsə də Qara Yuluq Osman bəy tərəfindən (1394-1434) möhkəmləndirilmişdi, Qara Yuluq Osman bəy (1394-1434) Diyarbəkri mərkəz seçdi, öz adına pul kəsirdi, feodal çıxışlarını yatırırdı, Ağqoyunlu tayfa ittifaqını gücləndirdi. Onun ölümündən sonra feodal çəkişmələri artdı. Tur Əli bəy (1434-1444), onun oğlu Cahangir bəy (1444-1453) xeyli mübarizədən sonra ittifaqı möhkəmləndirə bildilər. Lakin əsil yüksəliş Uzun Həsənin dövrünə təsadüf edir (1453-1478).

1467-ci ildə Muş döyüşündə Ağqoyunlu Uzun Həsən sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahı məğlub etdi, beləliklə Qaraqoyunlu dövləti süquta uğradı. Ağqoyunlu dövləti onu əvəz etdi. Təbriz yeni dövlətin paytaxtı oldu.

Özünün ən qüdrətli çağlarında Ağqoyunlu dövlətinin ərazisinə Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları, Diyarbəkr, Şərqi Kürdüstan və bir çox başqa vilayətlər daxil idi.

Ağqoyunlu dövlətinin başlıca düşməni Fətəh Sultan II Mehmet (1451-1481) idi. Qara dənizin cənubundakı Trabzon yunan dövləti Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunlu dövlətinin müttəfiqi idi. Uzun Həsən Trabzona öz mülkləri kimi baxırdı. Məhz buna görə də II Mehmet 1461-ci ildə Uzun Həsənə qarşı müharibəyə başlamazdan əvvəl Trabzon yunan imperiyası üzərinə qoşun göndərdi. Uzun Həsən bu imperiyanı müdafiə etdi. Beləliklə, Ağqoyunlu qüvvələri ilə Osmanlılar arasında ilk döyüş Köylühisar adlı yerdə baş verdi. Döyüş Uzun Həsənin üstünlüyü ilə bitmə də o, Osmanlılarla sülh bağlamağa məcbur oldu və bu işi Şərqdə ilk diplomat qadın olan anası Sara Xatuna həvalə etdi. Sara Xatun II Mehmetin düşərgəsinə iki məsələ ilə: Osmanlı Sultanını ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən əl çəkməsini və mümkün qədər Trabzonu fəth etmək fikrindən döndərməli idi. Lakin II Mehmet bu təkliflərin heç birini yerinə yetirmədi. Trabzon 1461-cı il oktyabrın 26 - da Türklər tərəfindən zəbt olundu. 1461-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə Ağqoyunlu arasında Yassıçəmən sülhü bağlandı.

Uzun Həsən Avropa ölkələri ilə, xüsusilə Venesiya respublikaları ilə əlaqələri gücləndirdi.

1464-cü ildə Venesiya hökuməti Ağqoyunlu sarayına bir neçə diplomat göndərdi (Katerino Zeno, İosofat Barbaro, Ambroco Kontarini və s.)

XV əsrin 60-70-ci illərində Venesiya diplomatı Ambroco Kontarini Osmanlıya qarşı əməliyyat planını Ağqoyunlu padşahı ilə razılaşdırdı. Nəticədə 1472- ci ilin yazında Uzun Həsənin göndərdiyi Mirzə Yusif xanın başçılığı altında Ərzincandan Qaraman istiqamətində hücum edərək bir neçə parlaq qələbə qazansa da, Aralıq dənizində silah-sursat gətirən Venesiya gəmilərinə rast gəlmədi. Beləliklə, Avropa dövlətləri ilə İttifaqı baş tutmadı.

1 avqust 1473-cü ildə Uzun Həsən Malatyada Osmanlı ordusunun ön dəstələrini məğlub etdi.

Lakin 10 gün sonra 11 avqust 1473-cü ildə Otluqbəli (Tərcan döyüşündə) Osmanlı ordusu Ağqoyunlu ordusunu geri oturtdu. Buna səbəb Qərb ölkələrinin Uzun Həsənə vəd etdikləri odlu silahları çatdırmaması idi.

Beləliklə, ilkin vaxtlar təşəbbüsü ələ alsalar da Ağqoyunlular nəticə etibarilə Osmanlı Türkiyəsinə uduzdu.

Buna baxmayaraq Uzun Həsən dövləti möhkəmləndirmək üçün həm Avropa dövlətləri, həm də qonşu ərazilərlə, məsələn, Ərdəbil şeyxləri ilə (Cüneyd, Heydər) və Şirvanşahlarla (I Xəlilulla, Fərrux Yassar) münasibətlər qura bilmişdir.

Uzun Həsənin ölümündən sonra (1478) oğlu Yaqub sultanın vaxtında (1478-1490) Ağqoyunlu dövləti müəyyən qədər inkişaf etsə də 1490-cı ildən başlanan sülalə mübarizələrində bir-birini əvəz edən Baysunqur, Rüstəm, gödək Əhməd, Əlvənd, Muradın dövründə dövlət zəiflədi. Səfəvilərin zərbəsi nəticəsində 1501-ci ildə süqut etdi.

28. Ağqoyunlu dövlətinin zəifləməsi və süqutu

Uzun Həsənin ölümündən sonra hakimiyyətə Yaqub Mirzə (1478-1490) gəldi. Onun idarəçiliyi dövründə 1480-ci ildə Ağqoyunlu ordusu Sərkərdə Süleyman bəy Bicanoğlu başda olmaqla Osmanlı ordusunu məğlub etdi. Osmanlı sultanı II Bəyazid Yaqub Mirzədən sülh istəməyə məcbur oldu.

1480-ci il Urfa yaxınlığındakı Ağqoyunlu ordusu Misir və Suriya sultanı Qayıtbəyin (1468-1496) qüvvələrin məğlub etdi.

Yaqub Mirzə Şirvanşah Fərrux Yasarın (1462-1500) qızı ilə evlənərək Şirvanla əlaqələri möhkəmləndirdi. Lakin atasının Ərdəbil hakimiyyətinə olan müsbət meylini qoruyub saxlaya bilmədi. Beləliklə, ağqoyunlularla Səfəvilərin Ərdəbil hökmranlığı arasında ziddiyyətlər başlandı.

1490-cı il Yaqub Mirzənin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Baysunqurun (1490-1492) dövründə dövlət ayrı-ayrı feodal qruplarının oyuncağına çevrildi. İlk vaxtlar dövləti idarə edən Sufi Xəlil (1490-1491) bütün rəqiblərinə qalib gəldi. Lakin Diyarbəkr hakimi Süleyman bəy Bicanoğlu 1491-ci ilin yayında Van qalası yaxınlığında Sufi Xəlili məğlub etdi və o, öldürüldü. Bicanoğlu hakimiyyəti ələ aldı. Lakin o, Baysunqura toxunmadı. Ağqoyunlu dövlətini onun adından Əmir-ül-ümarə sifəti ilə idarə etməyə başladı. Bu idarə sistemi ciddi narazılığa səbəb oldu. Naxçıvandakı Əlinəcə qalasına salınmış Uzun Həsənin nəvəsi. Rüstəm Mirzə 1492-ci ildə azad oldu. Həmin ilin mayında Bərdə yaxınlığında Baysunqur ordusu ilə Rüstəm Mirzənin qoşunu üz-üzə gəldi və bu döyüş Rüstəm Mirzənin qələbəsi ilə başa çatdı. Rüstəm Mirzə düşmənlərinə qarşı mübarizədə 1488-ci ildə Şirvanda öldürülmüş Ərdəbil şeyxi Heydərin oğlu Sultanəlinin tərəfdarlarından istifadə etdi. Hərçənd ki, 1494 –cü ildə Sultan Əlini öldürtdü. Bu döyüşdən sonra Baysunqur Şirvana, dayısı Fərrux Yasarın yanına qaçdı. Rüstəm Təbrizdə hakimiyyətə gəldi (1492-1497). Onun dövründə hərbi əyanlara misli görünməmiş soyurqal paylandı. Bu idarəçilik köçəri feodalları qüvvətləndirdi və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmadılar. Baysunqur babası Fərrux Yassarın köməyi ilə hakimiyyətə qayıtmaq istəsə də bu baş tutmadı. Baysunqur və onun müttəfiqləri 1493-cü ildə Əhər yaxınlığında döyüşdə öldürüldü. Ölkədə yaranmış vəziyyətdən istifadə edən vaxtilə Sultan II Mehmetin yanına qaçmış Uğurlu Məhəmmədin oğlu Gödək Əhməd 1496-cı ildə Azərbaycana hücum etdi. Sultaniyyə qələbəindən sonra 1496-cı ilin sonunda Naxçıvan yaxınlığında Gödək Əhməd Rüstəm Mirzənin qoşununu məğlub etdi, özünü də əsir aldı. Əhməd 1497-ci ildə Ağqoyunlu taxtına çıxdı. 7 ay hakimiyyəti idarə edən Gödək Əhməd bir sıra vergi islahatları keçirsə də, 20-yə qədər mükəlləfiyyətləri ləğv etsə də bu siyasət əyanlar tərəfindən narazılığa səbəb oldu və 1497-ci ildə İsfahan yaxınlığında Gödək Əhməd feodallarla vuruşmada öldürüldü. Onun ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda yeni mübarizə başlandı.

Ağqoyunlu dövlətində iki güclü varis - Murad və onun əmisi Əlvənd arasında mübarizə başlandı.

1500-ci ildə Baba Xeyrulla adlı dərvişin vasitəçiliyi ilə Təbriz yaxınlığında Əbhər adlı yerdə imzalanmış sülhə görə Qızıl üzən çayı, Diyarbəkr, Kürdən cənuba doğru olan hissə, Qarabağ, Əməniyyə Əlvəndə; bütün Ərəb İraqı, Fars, Kirman isə Murada çatdı.

Gənc İsmayıl və tərəfdarlarının uğurlu addımları, qətiyyətli siyasəti nəticəsində Şirvanşahlar və onun ardınca Ağqoyunlu Əlvənd üzərində qələbədən sonra Təbrizə daxil olan Səfəvilər Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoydular. Azərbaycan tarixində yeni, fərqli mərhələ başlandı.

29. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilasından sonra başlandı. XIII yüzillikdə monqolların işğal etdikləri ərazidə kortəbii surətdə sufi-dərviş təriqəti yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər arasında geniş yayıldı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdı. Ordenin və Şeyxlər sülaləsinin adı müqəddəs sayılan Şeyx Səfiəddin İsaq Əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin (1252-1334) adı ilə bağlı idi.

Rəvayətə görə, səfəvilərin banisi Şeyx Səfiəddin iyirmi birinci nəsilədən olan yedinci şiə İmamı Musa Kazımdan törəmədir, bu da bilavasitə Həzrət Əlinin və Peyğəmbərin qızı Fatimənin iyirmi altıncı nəslidir.

XIV əsrin ikinci yarısı-XV əsrdə Ərdəbil təriqətinin təkcə Azərbaycanda deyil, Rumda (Kiçik Asiya), farsda, İraqda, Gilanda çoxlu müridləri və ardıcılları var idi.

Beləliklə, XV əsrin ikinci yarısında Ərdəbil feodal hakimiyyətinin əhəmiyyəti daha da artdı. XIV-XV əsrlərdə Səfəvilər ağır həyat keçirən xalqın ədalətli hökmdar haqqında baş tutmayan arzusunu təcəssüm etdirən şiəliyi Azərbaycanda sürətlə yaydılar və ideoloji təbliğat vasitəsinə çevirdilər. Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkatın ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi.

Bu mübarizələr Şeyx Sədrəddin Musa(1334-1392), Şeyx Xacə Əli(1392-1427), Şeyx İbrahim(1427-1447), Şeyx Cüneyd(1447-1460), Şeyx Heydər(1460-1488), Şeyx Sultanəli(1488-1494) və nəhayət Şah İsmayılın (1487-1524) dövründə daha kəskin xarakter aldı.

Səfəvilərin tarixi dörd dövrə bölünür: I dövr (XIII əsrin sonlarından 1447-ci ilə qədər)-Səfəvilər şiəliyi yayır, xalq kütlələrinin antifeodal hərəkatına başçılıq etməyə çalışır, lakin hakimiyyətləri hələ ki, Ərdəbildən kənara çıxmır. II dövr(1447-1501)-özlərini müstəqil ruhani feodalları kimi təqdim edir və Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. III dövr (1501-1587) - Səfəvilərin hakimiyyəti yaranır, möhkəmlənir və Azərbaycanın iqtisadi-sosial həyatında yenə də mühüm yer tutur. IV dövr (1587-1736)-paytaxt İsfahana köçürülür və dövlətin mahiyyəti dəyişilir. Bu bölgü əsasında belə qənaətə gəlirik

ki, Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti 1501, bütün Azərbaycan hakimiyyəti isə 1736-cı ilədək davam etmişdir. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması üçün “rüşeym” olmuşdur. Şeyx Cüneyd 1460, Şeyx Heydər isə 1483, 1487, 1488-ci illərdə Azərbaycanın şimalına yürüş etdilər. 1493-cü ildə əsirlikdən çıxan Sultanəli 1 il sonra Şəməsi döyüşündə öldürüldü. Hakimiyyət başına İsmayıl gəlməli olsa da, bu hələ onun üçün çox tez idi. Beləliklə Səfəvilərin bütün Azərbaycana hökmranlıq etmək zamanı yetişmişdi.

30.XVI əsrin əvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri

Səfəvi dövlətinin qüvvətlənməsindən Osmanlı dövləti narahat olduğundan Ağqoyunlulara kömək etməklə, yeni dövlətin möhkəmlənməsinə mane olurdu. Lakin Osmanlı sultanı II Bəyazid Şah İsmayıl qarşı mübarizəyə başlamağa cəsarət etmədi, 1504-cü ildə Səfəvi dövlətini tanımalı oldu. Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə toqquşmanın labüdlüyünü hiss edirdi. O, Şeybani xanı məğlub etdikdən sonra Osmanlılara qarşı bir sıra tədbirlər gördü. 1512-ci ildə I İsmayılın qoşunu Kiçik Asiyada Qarahisar və Malatya şəhərlərinə yiyələndi. Diyarbəkiri tutmuş Məhəmməd xan Ustaclı Şah İsmayılın göstərişi ilə I Sultan Səlimə təhqiramiz məktub yazdı. Osmanlılarda Sultan Səlim hakimiyyətə gələn kimi qızılbaşlara qarşı olan siyasətini tamamilə dəyişdi və onlara qarşı müharibəyə başlamaq fikrini daha da qətiləşdirdi.

Yavuz Səlim ilk əvvəl Qərb dövlətləri-Macaristan, Venetsiya, Moldoviya, Valaxiya və Böyük Moskva Knyazlığı ilə olan hərbi əməliyyatlarını dayandırdı. bununla bağlı Sülh müqavilələri bağladı. Ölkə daxilində Səfəvi dərviş təriqətinin tərəfdarları olan Kiçik Asiya şiələrinin kütləvi təqibi başlandı. Arxada qızılbaş qiyamçılarına qarşı vuruşan müqavimət dəstələri hazırlandı, çünki qiyamın baş verməsi real idi. I Sultan Səlim öz işğalçılıq planlarını pərdələmək üçün Ədirnədə fəvqəladə divan çağırdı. Bu ali məclisdə qızılbaşlarla müharibə bütün müsəlmanların müqəddəs vəzifəsi elan olundu. Sultan 100 min nəfərlik, Avropasayağı təşkil olunmuş qoşuna baxış keçirdi, Səfəvilərin isə 40 minlik qoşunu var idi, eyni zamanda, Osmanlılarda Səfəvilərdə olmayan böyük topxana da var idi.

Şah İsmayıl hərbi-strateji fənd işlədərək geri çəkilsə də Sultan Səlim bunu başa düşdü, Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzünə qədər irəlilədi. 1514-cü ilin avqustun 23-də Çaldıran düzündə qanlı bir qardaş qırğını oldu. Qarşı-qarşıya vuruşanlar isə yalnız, öz dövrünün ən qüdrətli iki türk imperatorluğunun qüvvələri deyil, həm də ən ifrat din düşmənçiliyi ruhunda tərbiyə edilib bir-birinə qarşı qoyulan və hər an şəhid olmağa hazır olan silahlı fanatiklər idi. Çaldıran vuruşması isə sonda əslində Türk dünyasının ümumi faciəsi, məkrli qərb diplomatiyasının isə qələbəsi idi. Yaralanmış Şah İsmayıl öz ordusunun salamat qalan hissəsi ilə mühasirə həlqəsini yarıb Təbrizə doğru geri çəkildi. Onu təqib edən Sultan Səlim sonda elə İsmayılın hiyləsindən ehtiyat edib geri qayıtdı. Çaldıran döyüşünün nəticəsi kimi Səfəvilər Ərzurumla birlikdə Şərqi Anadolunu və Şimali İraqı itirməli oldu. Bu isə onun hərbi-siyasi nüfuzuna ağır zərbə idi. Çaldıran qələbəsi

Ərzincan və Diyarbəkiri tutdu. Diyarbəkiri geri qaytarmaq üçün Şah İsmayıl Xətai Qara xanın başçılıq etdiyi qüvvələri şəhərin mühasirəsinə göndərdi. 1516-cı ildə tərəflər arasında həlledici Qoçhisar döyüşü oldu. Şimalda Xarput və Bitlisdən Rakkiyə qədər, cənubda isə Mosul Osmanlıların əlinə keçdi. Lakin buna baxmayaraq I Sultan Səlimin vaxtında Azərbaycanı işğal etmək cəhdləri baş tutmadı. Ümumilikdə isə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri hələ də gərgin olaraq qalırdı.

31.XVI-cı əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri. Amasya sülhü

I Süleyman Qanuninin (1520-1566) vaxtında Osmanlı ali təbəqəsi öz nüfuz dairələrini şərq istiqamətində genişləndirmək cəhdlərindən əl çəkmirdilər. 1534-cü ildə Sultan I Süleyman 100 minlik qoçunla Azərbaycan sərhədlərini keçdi. Cənubi Azərbaycanın xeyli hissəsi işğal olundu. Sentyabrın 27-də Təbriz tutuldu. Qışı Bağdadda keçirən I Süleyman 1535-ci ildə ikinci dəfə Təbrizə yürüş etdi. Hələ buna qədər Şah Təhmasib Təbrizin əhalisini İraqa və İrana köçürdü Düşmən əlinə keçməmək üçün ot-ələfə od vuruldu, mal-qara məhv edildi, şah özü isə Sultaniyyəyə çəkildi. Bundan dərhal sonra türklər Təbrizə daxil oldular. Şah danışmaq aparmaq üçün iki dəfə cəhd etdi. Lakin rədd cavabı aldı. Ötəri toqquşmalar türklər üçün uğurlu olmadı. Aclıq və səfalətdən onlar geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, İbrahim paşa buranı tərk etdi. Van və Ərciş ərazisi şah tərəfindən tutuldu.

1548-ci ildə Sultan I Süleymanın qoşunu yenə də Azərbaycana yürüş etdi. Həmin ildə Təbrizi tutdu. Bu zaman Azərbaycanda Qızılbaş tayfaları əmirlərinin arasında çəkişmələr qüvvətlənmiş, Şirvanda isə Burhan Mirzənin başçılığı ilə qiyam qalxmışdı. Belə bir şəraitdə I Təhmasib öz paytaxtını şərqə, Türkiyə sərhədlərindən uzaqlara, Qəzvinə köçürdü. Sultan qoşununun Azərbaycanda hərəkətini çətinləşdirmək üçün I Təhmasibin əmrilə Türkiyə sərhədlərindən tutmuş Təbrizə qədər bütün yerlər xarabazara çevrilmişdi. Burada türklərin əlinə keçə biləcək “ bir dənə də olsun dən, bir çəngə belə ot ” qalmamışdı. Əhali kəhrizləri doldurur, ərzağı gizlədirdi. Osmanlılar böyük tələfat verərək, 4 gündən sonra Təbrizi, sonra isə Azərbaycanın digər şəhərlərini tərk edilər. Kürdüstandan Vana çəkildilər. Osmanlı qoşununu Əlqas Mirzə və Ülamə bəy müşayiət edirdilər. Əlqas Mirzənin qoşunu Həmədan tərəfdə darmadağın edildi, özü isə əsir alınaraq ömürlük Qəhqəhə qalasındakı zindana salındı və 1549-cu ildə öldürüldü. 1552-ci ildə I Təhmasib müdafiədən fəal mübarizəyə keçdi. Həmin ildə Ərzrum hakimi İsgəndər paşa Xoya daxil oldu. Çuxur-Səddən keçərək şəhər bazarını yandıraraq geri qayıtdı. O qızılbaşlara məktub yazaraq özünü Şirvan və Gürcüstan hakimi kimi təqdim etdi. 1552-ci ilin yayında I Təhmasibin əmrilə səfərbərlik elan edildi və dörd istiqamətdə osmanlıların üzərinə yürüşə başlandı. Şah Təhmasib bu hərbi əməliyyatda şəxsən özü iştirak etdi. Qızılbaşlar Xilatda 30 min baş qoyun, 10 min baş mal-qara, 3 min at ələ keçirdilər. Xilat qalası yerlə yeksan edildi. Van ərazisində evlər dağıdıldı, əkinlər tapdandı. Muş yandırıldı. Şah Təhmasib oğlu

İsmayıl Mirzəni İsgəndər paşaya qarşı göndərdi. Döyüşdə 2576 türk əsgəri öldürüldü. Daha sonra Barqiri qalası tutuldu . 1553-cü ilin aprel-mayında I Təhmasib Naxçıvana qayıtdı və danışıq aparmaq üçün Əmir Şəmsəddin Dilicanini sultanın yanına göndərdi, lakin sultandan rədd cavab aldı. 1554-cü ilin yazında Sultan I Süleyman dördüncü dəfə Azərbaycana hücum etdi. O. Naxçıvanı işğal edərək şəhərə od vurdu. I Təhmasib öz taktikasına sadıq qalaraq türklərin real qüvvəsilə toqquşmadan çəkindi və sultan ordusunun yolu üzərində olan hər şeyin məhv edilməsi əmiri verdi. Beləliklə ərzağa ehtiyacı olan sultan Naxçıvanı tərk edib Ərzruma çəkildi. Azərbaycanı işğal etmək cəhdinin boşa çıxdığını görən Sultan Süleyman Səfəvilərlə danışığa başlamağı lazım bildi. Naxçıvandan qayıdan kimi, baş vəziri Məhəmməd paşaya göstəriş verdi. Məhəmməd paşa qızılbaş əmirlərinə məktub göndərərək Sinan bəyin əsirlikdən azad edilməsini və danışıq üçün öz nümayəndələrini göndərməyi xahiş etdi. Sinan bəy azad edildi və qacar tayfasından olan Şahqulu bəylə sultanın yanına göndərildi. Şahqulu geri döndükdən sonra Səfəvi səfiri, eşikağası Fərruxzad Amasyaya göndərildi. 1555-ci il mayın 29-da Amasyada Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsini başa çatdıran sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülhə görə, Qərbi Gürcüstan – İmeretiya, Mənkərelə və Quriya, Qərbi Ermənistan Türkiyənin, Gürcüstanın şərq vilayətləri- Meshi, Kartli, Kaxetiya və indiki Ermənistan Səfəvilərin ixtiyarına keçdi. Lakin bu sülh uzun sürmədi. XVI əsrin 70-ci illərindən etibarən Osmanlı işğalının yeni dövrü başladı.

32.Səfəvilər dövləti I Şah Abbasın hakimiyyət dövründə

1587-ci ildə Mürşüdqulu xan, xüsusilə ustaclı və şamlı tayfalarından olan qızılbaşların Xorasan qrupu Qəzvinə on altı yaşlı Abbası şah elan etdilər. Bu vaxta qədər Qaracadağ, Ərdəbil, Xalxal, Taliş istisna olmaqla Azərbaycanın bütün vilayətləri osmanlı türklərinin əlində idi. Qızılbaş dövləti inkişaf etmiş iqtisadi bölgələrində, yüksək mədəniyyətdən, güclü hərbi potensialından məhrum edilmişdi. Qızılbaşların Azərbaycan Səfəvi dövləti tənəzzülə uğrayırdı. 1587-ci ildə özbəklərlə müharibənin qızğın vaxtında I Abbas atasının şəhərdə olmamasından istifadə edərək qızılbaş və fars əyanlarının köməyiylə Qəzvinə tutdu. O, qızılbaş bürokratiyasını özünə sadıq dayaq elədi.

Şah Abbas hər şeydən əvvəl orduya xüsusi əhəmiyyət verirdi. İtaətsiz feodallara qarşı mübarizə aparmaq, xalq hərəkətini boğmaq və yürüşlər üçün qüdrətli nizami orduya ehtiyac vardı. Ona görə də Şah Abbas hakimiyyətə gələndən sonra (1587-1629) Səfəvilərin itirilmiş ərazisini geri qaytarmaq və sarsılmış qüdrətini bərpa etmək üçün hərbi və inzibati islahat keçirdi. Nizami ordu yaradıldı. Eyni zamanda iranlılardan ibarət olan şiə ruhani və məmurlarının dövlət işlərində iştirakını gücləndirdi. İri torpaq sahiblərinin sıxışdırılması, edam edilmiş feodalların torpaqlarının ələ keçirilməsi hesabına şah öz şəxsi torpaqlarını xeyli genişləndirdi. Bu mübarizədə xeyli feodal hakim və əmirlər məhv edildi. Şah Abbas hakimiyyətə qarşı çıxan təkəli tayfasına amansız divan tutdu. Onun əmrilə bir sıra tayfalar məhv edildi. Yeni şah dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq

məqsədlə yüksək dövlət vəzifələrinə irəli çəkilən bütün şəxslərdən peşkəş adı ilə xəzinəyə müəyyən məbləğ verilməsini tələb etdi. Pul islahatı keçirdi. Maliyyə işi qaydaya salındı. 7,7 qram ağırlığında olan qızıl və gümüş skkələr (Abbasi) uzun müddət təkcə Səfəvilər deyil, şərqdə sərbəst dövriyyədə olmuşdur.

On illərlə davam edən dağıdıcı müharibələrdən sonra, 1590-cı ildə İstanbulda Səfəvi-Türkiyə dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Sülh müqaviləsi Azərbaycanı Səfəvi və Türkiyə dövlətləri arasında böldü, ölkənin böyük hissəsi Osmanlı feodallarının sərəncamına keçdi. Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar Türkiyəyə verildi. Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ və Talış Səfəvilər tərəfində qaldı. Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı arasında bağlanmış 1590-cı il müqaviləsi Azərbaycan torpaqlarını parçaladı. Əslində Amasiya müqaviləsinin şərtləri tamamilə pozuldu.

Lakin I Şah Abbasın apardığı məqsədyönlü siyasət Səfəvilər dövlətinin tədricən yenidən dirçəlməsinə şərait yaratdı. XVII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti zəiflədi.

1603-cü ilin sentyabrından I Abbas Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq məqsədilə hərbi yürüşə başladı. Öz növbəsində Təbrizlilər Osmanlılara qarşı üsyan qaldırdılar. 1603-cü ilin oktyabrında I Abbas Təbrizi tutdu. Yürüşlərini davam etdirən I Abbas Mərənd, Xoy, Salmas, daha sonra Culfa, Naxçıvanı və b. şəhərləri azad etdi. 1604-cü ilin iyun ayında İrəvan qalası tutuldu. Elə bu ərəfədə Gürcüstanla məsələlər Səfəvilərin xeyrinə həll olundu.

Bundan sonra Azərbaycanın şimal torpaqları uğrunda mübarizə davam etdirildi. 1606-cı ilin iyun ayında Gəncə, 1607-ci ilin qışında Bakı, 1607-ci ilin martında Dərbənd tutuldu. 1612-ci ilin Sərab sülhünə görə 1555-ci ilin sülh müqaviləsinin şərtləri bərpa olundu. 1618-ci ilin Mərənd sülhü bunu bir daha təsdiq etdi. 1639-cu il mayın 17-də imzalanmış Qəsri-Şirin müqaviləsi Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini bir daha yoluna qoydu və 1612-ci ilin müqaviləsini təsdiq etdi. Bağdad daxil olmaqla ərəb İraqı Osmanlı dövlətinə verildi. Eyni zamanda Van, Qars, Axıska ərəzilərini də Osmanlı dövlətinə çatdı.

33.XVII əsrdə Azərbaycanda iqtisadi həyat. Şəhərlər

I Şah Abbasın dövlətin gücləndirilməsi istiqamətində apardığı uğurlu siyasət, sülalə çəkişmələrinə və Osmanlı ilə müharibələrin səngiməsi sonrakı dövrlərdə sabitliyə şərait yaratmasıdır. Ona görə də XVII yüzillikdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında inkişaf nəzərə çarpırdı. Səyyahlardan Övliyyə Çələbi, Kempfer, Adam Ollari, Jan Batis Tavarye həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatındakı dirçəlişi qeydə almışlar.

Kənd təsərrüfatında əsas yeri dənli bitkilər (arpa, buğda, çeltik, paxla və s.), pambıq tuturdu. Şirvanda Xoy, Gəncə, Təbriz, Marağada pambığın yeddi növü becərilirdi. **Meyvəçilik** (alma, armud, şaftalı, ərik, badam, püstə, gavalı, əncir, qoz, şabalıd və s.) üzümçülük inkişaf etmişdi. Təbrizdə üzümün 60 növü yetişdirilirdi. Tərəvəzçilik və bostançılıq Təbrizdə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Qarabağda geniş

yayılmışdı. Azərbaycanda ipəkçilik ayrıca qeyd olunmuşdur. XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətində 18 min yük ipək istehsal olunmuşdu. Tədricən yeni bitki növü olan tütün becərilirdi. XVII əsr iqtisadiyyatında maldarlıq da mühüm yer tuturdu. XVI əsrin 40-60-cı illərində təkcə Qarabağda yüz mindən artıq qoyun saxlanılırdı.

Dulusçuluq, toxuculuq, miskərlik, arıçılıq və s. də inkişaf etmişdir. Suvarma şəbəkələrindən geniş istifadə olunurdu.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri Azərbaycana ağır zərbələr vurmuş, şəhərlərdə böyük dağıntılar baş vermişdi. I Abbasın “böyük sürgün” siyasəti şəhərləri tənəzzülə uğratdı. Şəhərlərin təsərrüfat və mədəni həyatı gerilədi. Lakin Azərbaycan xalqı təsərrüfatını bərpa etmək və şəhər həyatını canlandırmaq əzmindən əl çəkmədi. Azərbaycan şəhərləri yalnız XVII əsrin ortalarında özünə gəldi və öz incəsənət, ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət şöhrətini geri qaytardı. Karvan ticarəti bərpa edildi, çoxsahəli sənətkarlıq sahələri qaydaya salındı.

Təbriz şəhəri tezliklə dirçəldi, əsrin 60-70-ci illərində əhalisinin sayı 550 minə çatırdı. Təbrizdə 47 mədrəsə, 600-ə qədər ibtidai məktəb, 320 məscid, 200-ə yaxın karvansara, müxtəlif məmullatlar və mallar satılan 7000 dükən var idi.

Gəncə də tədricən keçmiş qüdrətini qaytardı.

Qacar nəslinin əyanlarının iqamətgahı da Gəncə idi. Gəncədə nəzərə çarpacaq dərəcədə abadlıq işləri görülmüş, bunun da nəticəsində şəhərdə əmin-amanlıq hökm sürmüşdür. **Şamaxı** da XVII əsrin əvvəllərində möhkəmləndirilmiş böyük şəhər idi. Burada 50-60 min əhali yaşayırdı. 1668-ci il yanvarın 4-ü baş vermiş zəlzələ şəhər həyatına zərbə vurdu. Lakin şəhər tezliklə dirçəldi. Bu şəhər öz ipəyi ilə çox məşhur idi. Bu bölgənin Lahıc kəndi xəncər, mis qab-qacağı ilə məşhur idi. Quba xalçasına, Şəki ipək parçasına görə fərqlənirdi. Abşeron, Qarabağ, Naxçıvanda xalçaçılıq geniş yayılmışdır. Təbrizdə, Ərdəbildə zərgərlik məmullatı hazırlanırdı.

Əsrin sonunda Səfəvi imperiyasını əhatə edən iqtisadi tənəzzül şəhərlərə də öz təsirini göstərmişdir. Şəhər həyatı durğunluq keçirirdi. Gəncə, Ərdəbil, Şəki, Bakı şəhərlərində 8 minə yaxın əhali yaşayırdı. Azərbaycan qonşu ölkələrlə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı. Şəki və Gəncə ipəyi Rusiya, İtaliya, Türkiyə və İrana ixrac olunurdu. Bu dövrdə Səfəvi dövlətində müxtəlif ölçü, çəki sistemlərinin olması iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmiş, Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin yayılmasına mane olmuşdur. **Bakı** əvvəlki mövqeyini saxlayırdı. Bu şəhərdə çoxlu məscid, karvansara, hamam, bazar var idi. **Dərbənd** isə hərbi istehkam kimi tanınırdı. Bu şəhərdə Narınqala adlı istehkam var idi. I Abbas Dərbənd əhalisinə dövlət vergilərini bağışladı. **Marağa** şəhəri də öz meyvə bağları ilə şöhrət tapmışdır. Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən kənarda qalan şəhərlərdən biri də **Əhər** şəhəri idi. Əhər Ərdəbil və Gəncə arasındakı Xudafərin vasitəsilə karvan ticarət yolu üzərində yerləşirdi. Əsrin sonunda bu şəhər tənəzzülə uğradı. XVII əsrdə iki dəfə dağılmış Naxçıvan bir qədər dirçəldi lakin əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. **Miyanə, Xalxal, Sərab** şəhərləri karvan yolları üzərində yerləşir və təsərrüfat həyatında diqqətəlayiq rol oynayırdı. Azərbaycanın şimalında yerləşən **Şabran, Ərəş, Niyazabad** tam tənəzzülə uğradılar. Qanlı

müharibələr meydanından kənarda qalan Quba əsrin sonuna qədər öz iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini saxlamışdı.

Azərbaycanda bazar münasibətləri əsasən hakim feodal sinfinin mənafeyinə xidmət edirdi. Şah başda olmaqla feodallar öz vasitəçilərinin köməyi ilə ticarətdə, xüsusilə xarici ticarətdə iştirak edirdilər. Azərbaycan şəhərləri, ilk növbədə Bakı, Təbriz, Naxçıvan, Ordubad və Şamaxı Səfəvilərin daxili ticarətində müstəsna rol oynayırdı. Marağa, Mərənd, Qarabağ və Muğanda döyüş atları yetişdirilirdi. Qarabağda, Mərənddə, Marağada xüsusi ilxılar var idi. Şamaxıda, arıçılıq inkişaf etmişdi. Dəmirçi, misgər, toxucu, dulmuşu, boyaqçı, xarrat, dərzi, zərgər və başqaları müxtəlif əsnaflarda birləşirdilər. Belə əsnaflar daha çox Gəncə ətrafında yerləşirdilər.

Azərbaycan şəhərləri qonşu ölkələrlə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı. Qonşu ölkələrlə yanaşı qərblə də ticarət əlaqələri var idi. Volqa-Xəzər yolu, həmçinin Azərbaycandan keçən quru ticarət yolu beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edirdi. Bakı liman şəhəri idi və tranzit ticarətdə mühüm yer tuturdu.

Şirvan, Xoy, Gəncə, Bakı, Təbriz, Marağada pambiq, Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və Naxçıvanda çəltik və paxla yetişdirilirdi.

Şəhərlərdə bütün hakimiyyət iri torpaq sahibi olan bəylərbəyinə əlində idi. Hər bir şəhərdə mərkəzi hakimiyyətin, yerli torpaq sahibliyinin səlahiyyətini öz əlində cəmləşdirən hakimlər, həmin səlahiyyətlə də mülki bürokratiya fəaliyyət göstərirdi.

34.XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ XƏZƏRSAHİLİ VİLAYƏTLƏRİN RUSLAR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI. PETERBURQ RAZILAŞMASI.

Hər zaman Azərbaycan öz strateji mövqeyi, təbii sərvətləri, xammal ehtiyatları ilə qonşu ölkələrin, xüsusilə, Rusiyanın diqqətini cəlb edib. Rusiya hər zaman Azərbaycanı işğal etməyə can atıb. Öz gücünü bərpa edən 1721-ci ilin Nistad sülhü ilə özünü imperiya elan edən, Avropaya, dənizlərə yol açan Rusiya Azərbaycanın Xəzəryanı sahələrini işğal etməyi qərara alır. Bu yürüşün əsas məqsədi Xəzər dənizinin qərb sahilini ələ keçirmək və imkan daxilində burada möhkəmlənmək idi. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrini işğal etmək siyasəti ilə Osmanlı dövlətinin siyasəti toqquşurdu. Osmanlı dövləti Rusiyanın bu əraziləri işğal etməsinə öz etirazını bildirir. Buna görə də I Pyotr məsələnin həllini gələcəyə saxlamağı qərara alır.

Sonradan Rusların Xəzəryanı vilayətlərə soxulmağı üçün bəhanə tapılır. Guya Rusiya Şirvan üsyanı zamanı öldürülən tacirlərinin intiqamını almaq üçün bu ərazilərə qoşun göndərir. Ancaq bu sadəcə I Pyotrın əsas məqsədini pərdələmək üçün bir vasitə idi. I Pyotrın gəlməyini eşidən Hacı Davud kömək üçün Osmanlı sultanı II Əhmədə müraciət edir. Əhməd bu təklifi qəbul edir. Bununla da Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq üçün yaxşı fürsət əldə edir. Rusiya həm inkişaf etməkdə olan manufaktura sənayesini xammalla təmin etmək üçün, həm də Osmanlının burada möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün işğalını sürətləndirir. 1722-ci ildə I Pyotr Həştərxan əzəsisindən işğala başlayır. Digər

ərazilərdə isə ona qarşı ciddi müqavimət göstərilmirdi. Çünki səfəvi sərkərdələri qüvvələrin fərqlərini başa düşərək döyüşmürdülər. I Pyotr din amilindən istifadə edərək xalqı da öz tərəfinə çəkirdi. O, xristian əhaliyə onları müsəlmanların zülmündən xilas etməyə gəldiyini bildirirdi. Müsəlman əhaliyə isə bu ərazilərə işğal üçün yox, əmin-amanlıq yaratmaq üçün gəldiyini inandırmağa çalışırdı. Hətta bunun üçün Azərbaycan dilində Bəyannamə də qəbul edir. Əlbəttə, bu onun öz riyakar planının üstünü örtmək üçün vasitə idi. 1722-ci ilin avqustunda rus qoşunu Dərbəndə çatır. İmamqulu bəy şəhərin açarını I Pyotra verir. I Pyotr İsveçin müharibə təhlükəsi yaratmağına görə geri qayıtmağa məcbur olur, yerinə isə Matyuşkini komandir təyin edir. I Pyotrın əmri ilə 1722-ci ilin dekabrında Rəst şəhəri tutulur, 1723-cü il iyulun 6-da rus eskadrası Bakı körfəzinə daxil olur. Məhəmməd Hüseyn bəyin müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, rus qoşununun top atəşləri nəticəsində şəhər 1723-cü il iyulun 23-də zəbt edilir. Bakının tutulmasına I Pyotr o qədər sevinir ki, onun əmri ilə Sank-Peterburqda yaylın atəşi açılır. Bakı xanı isə həbs olunaraq Roqaçevskə sürgün olunur. Bakıdan sonra rus qoşunu Salyanı da asanlıqla ələ keçirir.

1723-cü il sentyabrın 12-də II Təhmasibin Sank-Peterburqa göndərdiyi elçisi İsmayıl bəy şahdan xəbərsiz Rusiya ilə razılaşma imzalayır. Səfəvi şahı bu razılaşmanı tanımasa da, 1724-ci ildə demək olar ki, eyni şərtlərlə yeni müqavilə imzalandı. Rusiya ilə Səfəvi arasında bağlanan Peterburq müqaviləsinə görə Xəzəryanı bölgələr-Səfəvilərin Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqları (Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəst və Ənzəli) Rusiyaya ilhaq edilir. Bunun əvəzində isə Rusiya Səfəvi şahına əfqanlarla mübarizədə hərbi yardım edəcəyini öz üzərinə götürür. Lakin Səfəvi şahı bu müqaviləni təstiq etmir. Beləliklə də, rusların Xəzəryanı bölgələrə olan 1722-1723-cü il işğalları başa çatır.

Öz növbəsində Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın Cənublu-Şımalı qalan torpaqlarını qısa vaxtda işğal edir. Türk qoşunlarının Qafqaz ərazilərinə irəliləməsi Rusiyanı narahat etməsə də yenidən bir neçə istiqamətdə müharibə aparmağın çətinliyini başa düşən Rusiya Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmağa məcbur oldu. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Əslində 1723-cü ilin Peterburq razılaşması təsdiq olundu.

35. AZƏRBAYCAN NADİR ŞAH ƏFŞARIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

Səfəvi şahı II Təhmasibin uğursuz daxili və xarici siyasəti, Azərbaycanın əslində Rusiya və Türkiyə arasında işğal zonasına bölünməsi ölkədə vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırdı. Belə bir şəraitdə vaxtilə Xorasana köçürülmüş Əfşar tayfasından olan Nadir xanın yüksəlməsi başlayır. Onun başçılığı ilə ruslar əvvəlcə Kürün sol sahil zonasından (1732-ci ilin Rəst müqaviləsinə görə) sonra isə bütövlükdə Cənubi Qafqazdan (1735-ci ilin Gəncə müqaviləsi ilə) uzaqlaşdırıldı. Bunun ardınca 1735-ci ilin sonunda Türk qoşunları Ön Qafqazdan çıxarıldı. Hələ 1732-ci ildə II Təhmasibi taxtdan salaraq yerinə kiçik yaşlı III Abbas kimi

əyləşdirən Nadir xan 1736-cı ildə III Abbasın müəmmalı ölümündən sonra özünü şah elan etmək qərarına gəldi.

1736-cı ilin martında Əfşarlar sülaləsindən olan Nadir (Muğanda, Cavad kəndi yaxınlığında) Suqovuşanda özünü şah elan etdi. Nadirin şah olmasına tərəfdar olmayan bir sıra Azərbaycan feodalları, o cümlədən, Ziyadoğlu adı ilə məşhur olan Gəncə xanları, habelə 32-lər, Kəbirli, Cavanşir tayfalarının başçıları ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün edildilər. Qazax və Borçalı Kartli hakimliyinə, Qarabağın erməni məlikləri (Vərədə, Çiləbörd, Gülistan, Dizaq, Xaçın) Gəncə bəylərbəyliyinə tabe edildi. Nadir keçmiş inzibati bölgələri – Şirvan, Çuxursəd, Qarabağ və Təbriz bəylərbəyliklərini ləğv edərək, əslində Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgü yaratdı. Bölgünün mərkəzi Təbriz, hakimi qardaşı İbrahim oldu.

Nadir şah hakimiyyətinin ilk vaxtlarında vergiləri nizama saldı. Artıq vergilər ayrı-ayrı adamlar tərəfindən mənimsənilmir, birbaşa xəzinəyə gedirdi. Vergilər çox ağır idi. Xalq bu vergiləri ödəyə bilmirdi. Nadir şahın bu siyasəti əhalini tamamilə var-yoxdan çıxarırdı. Vergiləri verə bilməyənlərə Nadir şahın əmri ilə dəhşətli işgəncələr verirdilər. Bu cür işgəncələrdən təngə gələn əhali və mövqeyi sarsılmış iri feodallar Nadir şaha qarşı çıxışlara başladı.

Nadir şaha qarşı ən böyük üsyan 1738-ci ildə Carda baş verdi. Bu üsyanda İbrahim xan öldürüldü. Üsyanın qalib gəlməsinə səbəb Nadir şahın Hindistana səfərə çıxması idi. Lakin Nadir şah geri dönəndən sonra üsyanı yatırdı və iştirakçılarına divan tutdu. 1743-cü ilin əvvəllərində Şirvanda İran zülmünə qarşı yeni hərəkət geniş vüsət aldı. Belə bir tarixi şəraitdə özlərini Səfəvi xələfləri kimi təqdim edən yalançı sahzadələr I, II, III Sam Mirzələr meydana çıxdılar. I və II Sam Mirzələr Şirvanda fəaliyyət göstərirdilər. I Sam Mirzə 50 minlik qoşunla Surxay xanın müşayiəti ilə Yeni Şamaxıya girdilər. I Sam Mirzə Nadir şahın qoyduğu bütün vergiləri ləğv etdiyinə görə xalq onu dəstəkləyirdi. Lakin Nadir şahın oğlu Nəsrullah Mirzə böyük bir qoşunla I Sam Mirzənin qoşununu məğlub etdi və I Sam Mirzə öldürüldü. Lakin xalqın üsyanları, çıxışları zəifləmədi.

1743-cü ilin son rübündə azadlıq hərəkətinə II Sam Mirzə başçılıq edirdi. Şamaxı əhalisi vergi yığanları və digər məmurları şəhərdən qovaraq II Sam Mirzəni bura dəvət etdilər. Nəsrullah Mirzənin başçılıq etdiyi ordu üç dəfə məğlub olsa da, nəhayət, top atəşi ilə Ağsu qalasını ala bildilər. II Sam Mirzə Gürcüstana qaçsa da, Kaxetiya çarı Teymuraz tərəfindən tutularaq Bərdəyə, Nəsrullah Mirzənin yanına göndərildi. Gözü çıxardılan II Sam Mirzə Qarsa göndərilərkən yolda öldü.

Şəkiddə də Nadir şaha qarşı Hacı Çələbi üsyana qalxdı. O, Nadir şahın başının Osmanlı dövləti ilə qarışıq olmasından istifadə edərək Şəki xanlığını yaratdı və Nadir şahın onun üstünə gələcəyindən ehtiyat edərək əhalini Gələrsən-görərsən qalasına yığdı. Hacı Çələbi nə qədər mübarizə aparsa da, Nadir şah onun üsyanını da yatırırdı və Hacı Çələbini özünə tabe etdi. Nadir şaha qarşı baş vermiş III Sam Mirzənin üsyanı da yatırıldı. Bu dövrün bütün üsyanlarının məğlub olma səbəbləri eynidir. Heç birində birlik yox idi, vahid mərkəzdən idarə edilmirdi, kortəbiiyyətlə seçilirdi. Bununla belə həmin üsyanların böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan, indiki Ermənistan və ətəmətə alınmış digər

ölkələrdə xalq azadlıq hərəkatının genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı. Aramsız ara müharibələri nəticəsində gərgin iqtisadi vəziyyət, sinfi mübarizə nəticə etibarilə Nadir şahın dövlətinin süqutuna səbəb oldu. Nadir şahın özü isə 1747-ci il iyunun 20-də sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

36. Azərbaycanın müstəqil feodal dövlətləri - Xanlıqların yaranması

XVII əsrin sonu- XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, mərkəzi hakimiyyətin əyalətlərə təsirinin azalması mərkəzdən qaçma qüvvələrinin artmasına səbəb oldu. Bir çox yerlərdə - Qubada, Şirvanda, Muğanda şah hakimiyyəti tanınmırdı. Beləliklə parçalanma prosesi gedirdi. Lakin Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə bu proses bir qədər səngimiş oldu. Bununla belə Nadirin hakimiyyəti dövründə də yerli feodalların mərkəzdən ayrılma meylləri qalmaqda idi.

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir. Xanlıqların yaranması prosesi İran əleyhinə qalxmış mübarizə nəticəsində başlamış, Nadir şahın ölümündən sonra isə sürətlənmişdi. Yeni şəraitdə Mərkəzləşmiş feodal dövləti əvəzinə feodal pərakəndəliyinin yaranması natural təsərrüfatın üstün yer tutması, əlaqələrin zəifliyi, mərkəzdən qaçma qüvvələri və vahid rəhbərliyin, güclü mərkəzin olmaması ilə bağlı idi.

Şəki xanlığı 1743-cü ildə Hacı Çələbi tərəfindən yaradılmışdı. Əvvəlcə Ərəş, Qəbələ sultanlıqlarına sahib olan Hacı Çələbi sonradan Şəki ərazisini genişləndirməyə başladı. Çələbinin Təbriz və Qarabağ üzərinə yürüşləri uğursuz olsa da, gürcü çarları ilə (Kartli və Kaxetiya) apardığı mübarizədə qalib gəldi və hətta Qazax, Borçalı mahallarını ələ keçirdi. 1755-ci ildə onun ölümündən sonra hakimiyyətə Ağakişi xan, sonra Məhəmməd xan, sonra isə Hüseyn xan gəldi. 1779 – cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra bir müddət Şəkini Məhəmməd həsən xan idarə etsədə, 1795 – ci ildən etibarən Şəkidə hakimiyyət Səlim xana verildi.

Şimali Azərbaycanda yaranmış güclü xanlıqlar içərisində Qarabağ xanlığı xüsusi yer tutur. Xanlığın əsası 1748–ci ildə Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Qarabağ xanlığının təsir dairəsinə Naxçıvan, Qaradağ, Ərdəbil, Gəncə xanlıqları zaman – zaman aid olmuşdur. 1763–cü ildə Pənahəli xanın İran səfərindən geri qayıtmaması İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə keçməsinə şərait yaratmışdı. O, 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığına rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanı vahid bayraq altında birləşdirmək istəyən xanlıqlardan biri də Quba xanlığıdır. Əsası Hüseynəli xan tərəfindən qoyulmasına baxmayaraq xanlıq Fətəli xanın (1758-1789) dövründə özünün yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Fətəli xan xanlıq daxilində islahatlar keçirərək iqtisadi və siyasi sabitliyi bərpa etdikdən sonra dövlətin ərazisini genişləndirməyə başlamışdır. Əvvəlcə Salyan, sonra Dərbəndi, ardınca Bakını Qubaya birləşdirmişdir. 1768 – ci ildə Şamaxı, Cavad xanlıqlarını, 1785 – ci ildə Şəki xanlığını öz təsir dairəsinə salaraq bütün şimal – şərq Azərbaycanın Quba xanlığı ətrafında birləşməsinə nail olmuşdur. Lakin, onun ölümündən sonra tutduğu ərazilər yenidən müstəqillik

qazanmışdır. Fətəli xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Əhməd xan, sonradan Şeyx Əli xan Quba xanı oldu.

Şimali Azərbaycan ərazisində Lənkəran (Talış), Bakı, Gəncə, Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları da mövcud olmuşdur. Azərbaycanın cənubunda isə Qaradağ, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Sərab, Maku xanlıqları yaranmışdır. Adların çəkilən xanlıqlardan əlavə, Kür və Araz çaylarının qovşağında Cavad xanlığı, Kür çayının mənsəbində isə Salyan xanlığı mövcud idi. Bütövlükdə, Azərbaycanda bu dövrdə on səkkiz xanlıq yaranmışdı.

Şəki və Gəncə xanlığının tərkibində sultanlıqlar, Qarabağ xanlığının tərkibində isə mülkiyyətlər olmuşdur.

37. Qarabağ xanlığı

Qarabağ xanlığının əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1738-ci ildə Nadir şahın qulluğundan uzaqlaşaraq Qarabağa gəlir və Qarabağ bəylərbəyliyi qərbində yeni xanlığı yaratmağa başlamışdır. Bu xanlıq cənubda Araz çayı, qərbdə İrəvan, şimalda Sınıq körpü, şərqdə Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Xanlığın əsası isə 1748-ci ildə qoyulmuşdur. Pənahəli xan əvvəlcə Qarabağda müstəqil fəaliyyət göstərən ayrı - ayrı feodal hakimlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirmək siyasəti yürüdərək sonradan xanlığın ərazisini genişləndirməyə başladı. Birinci mərhələdə müdafiə xarakterli qalalar (1748 –ci ildə Bayat qalası, sonra isə Şahbulaq qalası) tikdirdi. Qarabağ ərazisində yerləşən 5 mülkiyyəti (Çiləbörd, Vərəndə, Güllüstan, Dizaq, Xaçın) mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. Pənahəli xan 1756-1757 – ci ildə Şuşa qalasını tikdirərək, onu xanlığın inzibati və ticarət mərkəzinə çevirdi. Qarabağ xanı Pənahəli xanın əsas məqsədi Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Ərdəbil xanıqlarını ələ keçirməkdən ibarət idi. Bu xanıqları nəgah diplomatiyası ilə öz təsir dairəsinə salan Pənahəli xan cənub – qərbə doğru əraziləri – Tatev, Sisyan, Qafan, Mehrini də Qarabağa birləşdirdi.

1751-ci ildə Qarabağ xarici müdaxilə ilə sarsıldı. İrəvandan Məhəmməd Həsən xan Qacar Qarabağa hücum etdi. Qarabağı bu basqıdan qorumaq üçün Şəki hakimi də ciddi köməklik göstərdi. Məhəmməd Həsən xan Qarabağı tərk edən kimi xanlıq ərazisinə yeni bir işğalçı-Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar hücum etdi. 1760-cı ildə Qarabağa daxil olan Əfşar Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Pənahəli xan oğlunu (İbrahimxəlil xanı) girov verərək Şuşanı mühasirədən azad etdi.

Bu dövrdə İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulan Kərim xan Zənd Urmiya xanı Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaq təklif etdi və Qarabağ xanı bu təkliflə razılaşdı. 1763 – cü ildə birləşmiş qüvvələr Urmiya xanlığına qarşı uğurlu hərbi əməliyyat keçirərək qalib gəldilər. Lakin qələbədən sonra Kərim xan Zənd Pənahəli xanı İranda (Şirazda) saxladı. Beləliklə, 1763-cü ildə Qarabağda hakimiyyət girovluqdan azad olunan İbrahimxəlil xana (1763-1806) tapşırıldı.

İbrahimxəlil xan Qarabağda hakimiyyətə gəldikdən sonra Gəncə, Naxçıvan, İrəvan və Qaradağ xanlıqları üzərində siyasi üstünlüyünü qoruyurdu. Şəki xanı Səlim xanla qohumluq münasibətləri yaratmışdı, həmçinin İbrahimxəlil xan Gürcü çarı II İrəklili də dostluq münasibətləri saxlayırdı. Qarabağın daxili siyasi

vəziyyəti 60-80- ci illərdə nisbətən pozulsada, İbrahimxəlil xan xanlıq daxilində siyasi sabitliyi bərpa edərək, hətta hərbi yürüşlərə də çıxdı. Lakin Qarabağ xanının Naxçıvan və Xoy səfərləri uğursuz sona çatdı. 1795- ci ildə Qarabağ xanlığı ağa Məhəmməd xan (sonra şah) Qacarın yürüşləri ilə yenidən sarsıldı. Lakin 1797–ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi Qarabağda İbrahimxəlil xanın hakimiyyətinin bərpa edilməsinə şərait yaratdı. Qarabağ xanlığı rusların Azərbaycana işğalına qədər (1805-ci ilə) öz varlığını qorudu.

38.Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şimali Azərbaycanaya yürüşləri

Nadir şahın ölümündən sonra (1747-ci il mayın 8-dən 9-a keçən gecə, yaxud iyunun 16-sı) bir il yarım müddətində (1747-1748), 4 iddiaçı şah taxtı uğrunda mübarizə apardı-bunlar Nadir şahın qardaşı oğlu Əli Qulu Mirzə, (Agil şah adı ilə, onun qardaşı İbrahim Mirzə, Səfəvi nəslindən olan və II Süleyman adını götürən Səid Məhəmməd, nəhayət Nadir şahın nəvəsi Şahrux idilər. Lakin bunların heç biri hakimiyyətdə qala bilmədilər. Dövlət süqut etdi. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda ayrı-ayrı feodal dövlətləri yarandı. Cənubi Azərbaycan xanlıqlarından Ərdəbil, Maku, Cərab, Təbriz, Urmiya, Salmas, Qaradağ, Mərənd, Marağa, Astarabad və s. göstərmək olar.

Azərbaycanın cənubunda yerləşən və əsası Fətəli xan Əfşar (Əfşar tayfası) tərəfindən qoyulan Urmiya xanlığı 1747 – ci ildən 1763 – cü ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tarixdə xanlıq Kərim xan Zənd və onun müttəfiqləri tərəfindən tutulmuşdu.

Qaradağ xanlığının əsasını isə Kazım xan (1748-1752) qoymuşdur (Qaradağ tayfası). Xanlığın mərkəzi Əhərdə yerləşirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdu.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasından olan Nəcəfqulu xan (1745-1780) (başqa məlumatlara görə Əmir Aslan xan) olmuşdur. Müəyyən vaxtlarda Urmiya xanlığından asılı düşsədə, sonradan müstə- qillik qazanmışdı.

Marağa xanlığının əsası Əliqulu xan Müqəddəm (Müqəddəm tayfası) (1747-1750) tərəfindən qoyulmuşdur. Ağa Məhəmməd Qacarın hakimiyyətə gəlişinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Ərdəbil xanlığı Şahsevən tayfasından olan Nəzərəli bəyin(1747-1783) dövründə yaradılmışdı. O, Qarabağ xanı və Lənkəran xanı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Kərim xan Zənd tərəfindən 1779-cu ilə qədər əsir saxlanılsada, sonra- dan xanlığın idarəsini yenidən ələ almışdı.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) (başqa məlumatlara görə Əhməd xan) olmuşdur. Xoy xanlığı Urmiya xanlığı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Maku xanlığı isə Bayat tayfasından olan Əhməd Sultan(1747-1778) qoymuşdur. Sonra isə İbrahim bəy hakimiyyətdə olmuşdur. Xanlığın paytaxtı Maku şəhəri olmuşdur.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Kərim xan Zəndin dövründə nominal asılı şəkildə idarə olunsada, xanlıq sonradan müstəqilliyə qovuşmuşdur.

Astarabadda, sonra isə Mazandaranda Qacar tayfasından olan Məmməd Həsən xan hakimiyyətdə olmuşdur. Sonra o, Təbrizi də tutmuş, oğlu Ağa Məmməd xanı buraya hakim təyin etmişdir.

Kərim xan Zəndin ölümündən sonra (1779), XVIII əsrin 80 - ci illərində İranda hakimiyyəti ələ keçirən Ağa Məhəmməd xan Qacar bütün Ön Qafqazın işğalını planlaşdırırdı. Əvvəlcə Azərbaycan və Dağıstan feodallarına xəbərdarlıq edərək tabe olmalarını tələb etdi və rədd cavabı aldı. Bu səbəbdən Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ildə Qafqaza yürüşə başladı və İrəvandan keçərək Qarabağa soxuldu. Şuşa qalası mühasirəyə alındı. Şuşanın 33 günlük mühasirəsindən sonra uğursuzluğa düşərək Ağa Məhəmməd xan Qacar Tiflisə dörə istiqamət götürdü. Azərbaycan xanları (Quba, Qarabağ, Talış) Qacardan qorunmaq məqsədilə Rusiyadan yardım istədilər. 1796 - cı ildə rus qoşunu Azərbaycana daxil olduğu zaman (general Valeriyən Zubovun başçılığı ilə) Ağa Məhəmməd xan Qacar İrana geri çəkildi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana növbəti səfəri 1797-ci ilə təsadüf edir. 1796-cı ildə rus çarçası II Ekaterinanın qəflətən ölümündən sonra taxta çıxan oğlu Pavel Rus qoşunlarını Qafqazdan geri çağırdı. Bu fakt 1796-cı ildə İranda şah taxtına keçən Ağa Məhəmməd şah Qacara Azərbaycana yeni səfəri üçün münbit şərait yaratdı. Əvvəlcə Şuşa üzərinə hücum edərək qələbə qazandı. Lakin 1797-ci il iyulun 4-də Ağa Məhəmməd şah Qacarın qəfildən öldürülməsi Qarabağ, Bakı, Gəncə, İrəvan və s. xanlıqlarının azad olmasına şərait yaratdı.

39. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması.

1801-ci il sentyabrın 12- də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu (Kartey-Kaxetiya çarlığı ləğv edildi). Şərqi Gürcüstandan asılı olduqlarından Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da (vaxtilə Nadir şah bu torpaqları Kartey-Kaxetiya çarlığına vermişdi) Rusiyaya birləşdirildi. Bununla da əslində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına başlandı. 1803-1804-cü illərdə isə Gürcüstanın Merqeli, Quriya və İmeretiya ərazisi də Rusiyaya qatıldı. Rusiyanın ilk vaxtlar xanları müxtəlif yollarla öz himayəsinə almaq cəhdləri baş tutmadıqda Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı general Sisianov Azərbaycanı işğal etmək üçün hərbi əməliyyat planı işləyib hazırladı. Gürcü əsilli Pavel Dmitrieviç Sisianov (Çiçişvili) 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın ali baş komandanı, Həştərxan general-qubernatoru və Gürcüstan hakimi təyin olunmuşdu. 1803-cü ilin martında rus qoşunları Alazan (Qanıq) çayı

sahilində və Balakən yaxınlığında yerli Çar-Balakən hərbi hissələrini məğlubiyyətə uğradaraq Balakəni talan etdilər. Çar camaatı isə müqavimət göstərmədən martın 29-da təslim olmağa məcbur oldular. Car-Balakən camaatı öz nümayəndələrini 1803-cü il aprelin 12-də Tiflisə göndərərək hər il 220 pud ipək verməklə və rus qoşunlarının orada yerləşdirilməsi şərti ilə müqavilə bağladılar. Rusiya hökuməti isə Car-Balakənin daxili işlərinə qarışmamaq öhtəliyini götürdü. Lakin çox keçmədən car camaatı azadlıq mübarizəsinə qalxdılar. 1803-cü ilin oktyabrında dağıstanlıların yardımı ilə Carda üsyan qalxdı. Buna görə də 1804-cü ilin yanvar ayında rus qoşunları Zakatalaya soxularaq onları məğlub etdi. Lakin, bu döyüşdə rus qoşunlarına başçılıq edən general Qulyakov dərədə pusquya düşdü və öldürüldü.

Car-Balakənin işğalından sonra general Sisianov Gəncə xanlığını ələ keçirmək məqsədi ilə Cavad xana Rusiya himayəsini qəbul etmək üçün təkliflər məktublarla göndərdi (məktublar: 23/02-1803; 29/XI-1803; 9,11,26, 29/XII-1803). Cavad xan onun istilaçılıq təkliflərini rədd etdi. Cavad xanın dövründə Qazax, Şəmkir, Şəmsəddil və ətraf ərazilər Gəncə xanlığına daxil edilmişdi. Qarabağ xanlığı ilə münasibətlər səhmana salınsa da Gürcüstan Rusiyanın himayəsinə keçərkən Şəmsəddilə görə çar Georqi ilə Cavad xan arasında ixtilaf yaranmışdı.

1803-cü ilin fevral-dekabr ayları müdətində Sisianovun Cavad xana müraciətləri heç bir nəticə vermədi. 1803-cü ilin dekabrında Sisianov Cavad xana təslim olmaq haqqında ultimatum göndərdi. Sisianovun bu təkifi də rədd edildikdən sonra ilk döyüşlər Gəncə yaxınlığındakı Quruqobu adlı yerdə baş verdi. Sisianovun 6 batalyonluq piyada, 11 top, 3 eskadron, 2 kazak yüzlüyündən ibarət nizami ordusu Gəncəni mühasirəyə aldı. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-ə keçən gecə, müsəlmanların müqəddəs Ramazan ayının başa çatması ilə qeyd olunan bayram gecəsi ruslar iki dəstə ilə Gəncəyə hücum etdilər. General Portnyagin Tiflis darvazaları, general Karyagin isə Qarabağ darvazaları önündən Gəncə qalasına soxuldular. Gəncə xanı Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldular. Ciddi müqavimətə baxmayaraq Qala alındı və

dağıdıldı. Döyüşdə gəncəlilərdən 250 nəfər həlak oldu, 500 nəfər əsir alındı. Şəhər çar qoşunları tərəfindən işğal olunaraq inzibati idarəyə çevrildi. Gəncə şəhərinin adı dəyişdirilərək I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Çox təəssüf ki, Azərbaycanın başqa xanları gəzləmə mövqeyi tutdular. Kömək etmədilər.

Gəncənin tutulması rus qoşununun Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsini asanlaşdırdı. Çünki, artıq ruslar Azərbaycanın özündə dayaq yaratdılar. Gəncə xanlığından asılı olan Samux hakimi Şirin bəy hər il 1000 çervon xərac verməklə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqında öhdəlik götürdü.

40. Birinci Rusiya – İran müharibəsinin başlanması. Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiyaya təbə edilməsi

XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının Qafqazda hərbi əməliyyatları Türkiyə və İranla yanaşı, İngiltərə və Fransanı da narahat edirdi. Bu Avropa dövlətləri Türkiyə və İranı müharibəyə təhrik edərək rusları Qafqazdan çıxarmaq istəyirdilər. Car-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı İranı ciddi narahat etdi. Qafqazın tutulması İranın sərhədlərini qorxu altına alırdı. Buna görə də İran Rusiyaya öz qoşunlarının Qafqazdan çıxarmaq tələbini verdi. Rədd cavabı aldıqda 1804-cü ilin iyunun 10-da Rusiyaya müharibə elan etdi. Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə İran arasında müharibə başlandı. İran taxtının vəliəhdi Abbas Mirzənin komandanlığı altında 50 minlik İrəvan xanlığı istiqamətində hərbi əməliyyata başladı. İrəvan qalasını ələ keçirmək uğrunda döyüşdə Sisianovun qoşunları məğlub oldu. İran qoşunları isə itkiyə məruz qaldıqlarından irəliləyə bilmədilər.

1805-ci ildə Gəncə yaxınlığında yerləşən Sisianov Qarabağ xanı İbrahimxəlil xandan mövqeyini bildirməyi, əslində isə Rusiyanın himayəsinə keçməsini tələb etdi. 1805-ci il mayın 14-də Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında Kürəkçay müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə, Qarabağ

Rusiyanın vassalı olur, daxili idarəetməni, xanlığın varislərinə verilməsini saxlayıb müstəqil xarici siyasət yeritmək hüququndan məhrum edilir, çar xəzinəsinə 8 min çervon verməyi öhtəsinə götürür, Şuşa qalasında və xanlıq ərazisində rus qoşunlarının saxlanması şərait yaradırdı. Həmçinin, O, öz nəvəsini girov saxlamaq məqsədi ilə Tiflisə göndərməyi idi. Çar hökuməti isə xanın və varislərinin xanlıqda daxili idarə etmək hüququna toxunmamağı öhdəsinə götürürdü. İbrahimxəlil xana general –leytenant, oğlanları Mehdiqulu xana və Məmməd həsən xana general-mayor, Xanlar Ağaya polkovnik rütbələri verildi.

1805-ci il may ayının 21-də Şəki xanı Səlim xan Sisianovun iqamətgahında Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi ilə əlaqədar müqavilə imzaladı. Bu müqavilənin şərtləri Qarabağ xanlığı ilə bağlanan müqavilənin şərtləri ilə eyni idi. Şəki xanı ruslara 7 min çervon təminat verməli idi.

1806-cü ilin iyun ayında Şuşa qalasında (başqa məlumatlara görə Xanbağı iqamətgahında) çar zabiti Lisaneviçin əmri ilə İbrahimxəlil xan ailəsi ilə birlikdə vəhşicəsinə öldürüldükdən sonra (İbrahimxəlil xan öldürüldükdən sonra xanlığa oğlu Mehdiqulu xan gətirildi), Şəki xanı Səlim xan Rusiya himayəsindən imtina edərək rus qoşunlarını Şəkidən qovmuşdu. Bu hadisədən sonra İran şahzadəsi Abbas Mirzə Səlim xana 300 sərbaz, ləzgilərdən ibarət müddətli qoşun təşkil etmək üçün 30000 çervon pul göndərsə də 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki yaxınlığında baş vermiş döyüşdə o məğlub oldu. Nəslisi isə xan olmaq hüququndan məhrum edildi. Səlim xan Abbas Mirzənin düşərgəsinə pənah apardı. Çar hökuməti Rusiyapərəst Cəfərqulu xanı (o, vaxtı ilə Xoy xanlığından köçüb Şəkiyə gəlmişdir) Şəkiyə hakim təyin etdi. Cəfərqulu xanın hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlar isə rus qoşunları tərəfindən yatırıldı və 40 nəfər üsyançı edam edildi. Bu əslində şəkililərin azadlıq mübarizəsi idi.

1807-ci ildə Cəfərqulu xana qarşı, uğursuz sui qəsdən sonra çar hökuməti Şəkiyə əlavə bir batalyon göndərmişdi. Beləliklə, silah gücünə Şəkidə çar idarə üsulu yaradıldı.

41. Birinci Rusiya – İran müharibəsinin başa çatması.

Gülüstan müqaviləsi

Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra İran qoşunları Qarabağa, Gəncəyə, Tiflisə, Qazaxa hücum etsə də müvəffəqiyyət qazana bilmədilər. İranla müharibə aparmaqla eyni vaxtda rus qoşunları Azərbaycanın içərilərinə soxulur, Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. 1804-cü ildə və 1805-ci ilin yazında Sisianovla Şamaxı xanı Mustafa xan arasında da danışıqlarda Sisianov Qarabağ və Şəki xanlıqlarının qəbul etdikləri şərtləri qəbul etməsini ondan tələb edirdi. Mustafa xan isə Şəki torpaqlarının Şirvana qatılmasını, Qarabağdan onun ərazisinə keçənlərin geri qaytarılmayacağını, Rusiya xəzinəsinə xərac verməməsini, əksinə, ona daimi maaş verilməsini ondan tələb edirdi. Bu tələblər çar hökumətini təmin etmədiyinə görə 1805-ci ilin noyabrında Sisianovun qoşunları Mingəçevr yaxınlığında Kürü keçib Şamaxı üzərinə irəlilədi. Mustafa xan Sisianovun şərtlərini qəbul etsə də, onun düşərgəsinə gedərək müqavilə bağlamağa razı olmadı və müdafiə olunmaq üçün Fıtdağdakı qalaya çəkildi. Dekabr ayında rus qoşunları ilə Şirvan qoşunları arasında döyüş baş verdi. Mustafa xan Rusiyanın hakimiyyətini qəbul edərək Fıtdağ yaxınlığında 1805-ci il dekabrın 25-də müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə Rusiya xəzinəsinə 8 min çevron verməyi, Kür çayı mənsəbində rusların hərbi istehkam tikmələrinə, rus qoşunlarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və ərzaqla təmin etməyə razılıq verdi. Sisianov Şirvan xanlığını tutduqdan sonra Bakıya doğru irəlilədi. Bakı xanı Hüseynqulu xana Rusiyanın tabeliyinə keçməsi üçün müqavilə layihəsini göndərdi: Sisianov Hüseynqulu xanın təklifi ilə Bakı qalası darvazalarının açarlarını təhvil almaq üçün 1806-cı il fevralın 8-də Bakı qalası darvazalarının qarşısında Naxır bulağı adlı yerdə Hüseynqulu xanla görüşə gəldi. Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisianovu güllə ilə vurdu, başını Abbas Mirzəyə apardı. Rus qoşunları Sara adasına çəkildilər. Bakının rus qoşunları tərəfindən zəbt olunması təxirə salındı. Bundan, istifadə edən İranın hakim dairələri hərbi yürüşləri intensivləşdirməyə başladı. Lakin Sisianovu əvəz etmiş general

Qudoviç yeni hücum planlarını həyata keçirdi. Rus ordusu 1806 –cı ildə iyunun 2-də Şimali Qafqazdan irəliləyərək 1806-cı il 22 iyunda Dərbəndi işğal etdi: 1806-cı il sentyabrın 5-də rus qoşunları yenidən Bakı istiqamətində hücum edərək oktyabrın 3-də Bakını işğal etdilər. Bakı xanı Qubaya, oradan İrana qaçdı. Bundan bir qədər sonra 1806-cı ilin oktyabrında Quba xanlığı da döyüşsüz təslim oldu. Quba xanı Şeyx Əli xan da İrana qaçmalı oldu. Bakı və Quba xanlıqlarının işğalından sonra rus qoşunları 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki xanlığındakı, sonra isə Car-Balakən camaatının üsyanını yatırdı. Dərbənd və Quba xanlıqları müvəqqəti olaraq Tarku Şamxalına verildi, bir müddət sonra isə imperiyanın əyalətlərinə çevrildi. 1806-cı ilin sonlarında Türkiyə Rusiya ilə müharibəyə başladı. Rusiya Balkan və Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatlarda qələbə qazanırdı. 1812-ci il mayın 6-da Türkiyə Buxarestdə Rusiya ilə müqavilə bağlamağa məcbur oldu və Qafqazın böyük hissəsində Rusiyanın işğalını tanıdı. 1812-ci ilin yayında Napoleon Rusiya üzərinə hücumu keçdi. Rusiya-Fransa müharibəsindən istifadə edən İran ordusu Qafqazda hərbi əməliyyata başladı. Lakin Qarabağ, Gəncə, Şəki istiqamətində yürüşlərdə İran ordusu müvəffəqiyyət qazana bilmədi. 1913-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası ruslar tərəfindən tutuldu. Rusların İranın içərilərinə doğru irəliləməsindən ehtiyat edən ingilis məsəhətçiləri şahı sülh bağlamağa təhrik etdilər. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə Talış (Lənkəran), Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı. İran Şərqi Gürcüstana, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarına, Dağıstana olan iddialarından əl çəkdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İranın tərkibində qalırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus oldu. Rusiya-İran ticarətində rus tacirləri daxili gömrük vergisindən azad olurdu.

Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlanğıcı oldu.

42. İkinci Rusiya-İran müharibəsi. Türkmənçay müqaviləsi

Qafqazın Rusiyanın tabeliyinə keçməsi ilə razılaşmayan İran hökuməti Gülistan müqaviləsi bağlasa da fürsət gözləyərək Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşdı. 1814-cü ildə İngiltərə İranla bağladığı müqaviləyə əsasən İrana hərbi müşavirlər göndərir, silahla təmin edirdi. Gülistan sülhünün şərtlərinə yenidən baxılması haqqında İranın Rusiyaya təklifləri və onlar arasında aparılan danışıqlar heç bir nəticə vermirdi.

Ruiyada 1825-ci il dekabrın 14-də baş vermiş dekabristlər üsyanının ölkədə daxili çəkişmələr yaradacağını güman edən İran Rusiyaya qarşı Qafqaz (əslində Azərbaycan) uğrunda yeni müharibəyə başladı. Vəliəhd Abbas Mirzənin komandanlığı ilə 60 minlik İran ordusu 1826-cı il iyulun 16-da Qarabağ və Şuşa qalası istiqamətində hücum keçdi. İran qoşunları Şuşanı 48 gün mühasirədə saxlasalar da tuta bilmədilər. İran qoşunları Lənkəran, Səlyanı işğal etdilər. İran qoşunları ilə Azərbaycana qayıtmış xanlar əhalinin köməkliyi ilə Şamaxı, Gəncə, Şəkini ələ keçirərək öz xanlıqlarını bərpa edə bildilər.

Lakin general Yermolovu əvəz etmiş general Paskeviçin komandanlıq etdiyi Rusiya ordusu əks-hücum keçərək 1826-cı il sentyabrın əvvəllərində Şamaxor yaxınlığında İran qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Abbas Mirzə Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkib Gəncə istiqamətində hərəkət etdi. 1826-cı il sentyabrın 13-də Gəncə yaxınlığında da ruslar üstünlük qazandılar. Çar Rusiyasının qarətinə qarşı Gəncə əhalisinin üsyanı yatırıldı. Yalnız Lənkəran xanlığı hələ ki, İran qoşunlarının təbəçiliyində qalırdı. 1827-ci il iyulun 26-da rus qoşunları Naxçıvan xanlığını, 1827-ci il oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını işğal edərək Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücum keçdilər. 1827-ci il oktyabrın 13-də Təbriz tutuldu. 1828-ci il yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də isə Ərdəbil tutuldu. Rus qoşunlarının Xoy, Təbriz, Urmiya və Ərdəbil tutması ilə İran hökuməti qorxuya düşərək sülh təklif etdi. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində İran və Rusiya arasında müqavilə imzalandı. Türkmənçay müqaviləsində rus yazıçısı A.S.Qriboyedov və Azərbaycan mütəfəkkiri rus komandanlığında tərcüməçi işləyən A.A.Bakıxanov

da iştirak etmişlər. Müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. İran hökuməti Şimal xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə keçməsi ilə razılaşdı. Gülüstən müqaviləsi ilə rus tacirlərinə verilmiş imtiyazlar, Xəzər dənizində yalnız rus donanmasının saxlanması hüququ təsdiq edildi. Həmçinin, İran Rusiyaya 20 mln. manat müharibə təzminatı ödəməli idi. Təzminat ödənilənə qədər rus qoşunları Azərbaycanın cənub torpaqlarında qalmalı idi. Müqavilədə əhalinin İrandan Qafqaza və Qafqazdan İrana sərbəst gəliş-gedişinə icazə verilirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi, Rusiyanın xammal bazasına və satış bazarına çevrildi, iqtisadiyyatı müstəmləkə xarakteri aldı.

Müqavilənin bir bədnam bəndi isə Azərbaycan üçün sonralar böyük bəlalar yaratdı. Həmin bəndə görə İran ərazisindəki xristian əhalinin Rusiya imperiyası ərazisinə köçürülməsinə icazə verilir, Bunun üçün kifayət qədər torpaq sahələri, pul vəsaiti ayrılırdı. Bu xristian əhali ermənilərdən ibarət idi.

Eyni şərt Rusiya ilə Türkiyə arasındakı 1828-1829-cu illərin müharibəsinin nəticəsini nizama salan Ədirnə müqaviləsində də əks olunmuşdur. Türkiyə ərazisindəki erməni əhalisində Rusiya köçməsinə şərait yaradıldı. Rusiya ərazisi dedikdə əlbəttə əsasən Azərbaycan torpaqları nəzərdə tutulurdu.

43.XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar

Car-Balakən üsyanı.1803-cü il “Andlı öhdəliyinə” əsasən Rusiyanın tərkibinə daxil edilən Car-Balakən camaatları öz daxili müstəqilliyini saxlamışdı. Lakin 1830-cu il martın 4-də verilmiş yeni “Qaydalar”a görə Car-Balakən camaatlarının daxili müstəqilliyi ləğv edilir və onların idarə olunması 9 nəfərdən ibarət Müvəqqəti idarə orqanına tapşırılırdı. Çar hökumətinin bölgəyə qoşun yeritməsi və camaatları tam hüquqsuz bir vəziyyətə salması Car-Balakən əhalisini üsyana başlamağa vadar etdi. Şeyx Şaban və Həmzət bəyin başçılığı ilə üsyançılar Yeni Zaqatala yaxınlığında rus ordusunu darmadağın etdilər. Rus komandanlığı bir qədər sonra əlavə quvvələr gətirilməsi, ağır toplardan istifadə olunması və üsyan rəhbərlərinin ələ keçirilməsi hesabına azadlıq hərəkatını yatıra bildi. Üsyançılara qarşı kütləvi cəza tədbirləri həyata keçirildi. Bir çox kəndlər yer üzündən silindi,

1000-dən çox üsyançı ailəsi Alazan çayının sahilində boş torpaqlara sürgün edildi. 1832-ci ildə Car-Balakəndə Həmzət bəyin başçılığı ilə ikinci üsyan da yatırıldı.

Lənkəran üsyanı. 1826-cı ildə Lənkəran xanlığı ləğv ediləndən sonra əyalət komendantı mayor İlyinskiyin xana məxsus əmlakların üçdə ikisini müsadirə etməsi Mir Həsən xanı ruskardan narazı salmış və o Qaçarların idarə etdiyi Qızılbaş Dövlətinə sığınmışdı. Rus idarəçiliyi **Lənkəran** əhalisinə böyük sıxıntı, əzab-əziyyət və zülm gətirmişdi. Ali zümrənin nümayəndələri idarəçilik işlərindən uzaqlaşdırılır, din xadimlərini əhali içərisində nüfuzdan salan addımlar atılırdı. Hökumətin talan səviyyəsinə qaldırılmış vergi siyasəti Lənkəran əyalətində daha amansız və indiyədək görünməmiş bir şəkil almışdı. İlyinskiyin əmri ilə 20 nəfəri istintaqsız və məhkəməsiz dənizdə batıraraq öldürmüşdülər. Bəd əməllərində ondan geri qalmayan yeni komendant Korniyenko əhali üzərinə qanunsuz olaraq ikiqat vergi qoyaraq mənimsəmişdi. Əhalinin böyük hissəsinin müstəmləkə rejiminə qarşı nifrətlə dolduğunu görən xan tərəfdarları Azərbaycanın cənubuna məktub göndərərək Mir Həsən xanı ruskalara qarşı hərəkətə başçılıq etmək üçün Lənkərana çağırırdılar. 1831-ci il martın 5-də Mir Həsən xanın Lənkərana gəlməsi ilə əyalətin mahallarının çoxunu üsyan bürüdü. Üsyanda ali zümrənin nümayəndələri kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış edirdi. Lənkəran şəhərini ələ keçirə bilməyən üsyançılara qarşı Şamaxı, Şəki, Dərbənd şəhərlərində yerləşdirilən rus qoşunlarını səfərbər edən hökumət 1831-ci il aprelin əvvəlində üsyanı yatırmağa nail oldu. Xan yenidən Qacarlara sığınmaq məcburiyyətində qaldı. İki aya qədər davam edən Lənkəran üsyanı məğlubiyyətə uğradı.

Quba üsyanı. 1806-cı ildə işğal edilmiş Quba xanlığı 1810-cu ildə əyalətə çevrilmişdi. Quba əyalətinin başında çar hökumətinin ən yaramaz kadrlarından biri sayılan komendant Gimbut dururdu. Bu çar məmuru əhali üzərinə ağır vergilər qoyur, vergiləri iltizama verir, sakinləri qanunsuz mükəlləfiyyətlərə cəlb edir və vəzifəsindən şəxsi tamahı xatirinə sui-istifadə edirdi. 1837-ci ildə Qafqazın baş komandanının Varşavadakı atlı müsəlman alayı üçün Quba əyalətindən 36 atlı toplanması haqqında tələbi əhalinin səbr kasasını daşdırdı. Əhali hökumətdən atlı yığılmasının dayandırılmasını, komendant Gimbut və onun əlaltıları olan yerli bəylərin işdən götürülməsini və vergilərin azaldılmasını tələb edir. Hərbi dairə rəisi tələbləri yerinə yetirməyə söz versə də konkret hər hansı bir addım atmaq fikrində deyildi. 1837-ci ilin avqustun 21-də Qubada Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı başlanan hərəkət tezliklə silahlı üsyana çevrildi. Quba üsyanı özünün genişliyinə, əhatə dairəsinə və iştirakçıların sayına görə digər üsyanlardan fərqlənirdi. Üsyançıların sayı 12 min nəfərə çatırdı. Üsyanın başlıca hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər olsa da, Quba bəylərinin böyük hissəsi də üsyana qoşulmuşdu. Hərəkət iştirakçıları üsyan rəhbəri Hacı Məhəmmədi Qubanı idarə etmək üçün hətta xan seçmişdilər. Hərəkətə başçılıq etmək üçün yaradılmış Hərbi Şuranın hazırladığı plana əsasən avqustun 30-da üsyançılar Quba şəhərini mühasirəyə aldılar. Yarəlinin başçılıq etdiyi üsyançılar dəstəsi şəhərlilərin köməyi ilə Qubaya daxil olaraq şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdilər. Üsyançılar şəhər uğrunda ağır döyüşdə mərdliklə vuruşsalar da uğur qazana bilmədilər. Sentyabrın 5-də rus qoşunu üsyançıları şəhərdən çıxara bildi. Hökumət hərəkətin fəal iştirakçılarına divan

tutdu. Üsyanın rəhbəri Hacı Məhəmməd dörd il çəkən istintaqdan sonra 1841-ci ildə Bakı Hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldı.

Şəki üsyanı. Digər müsəlman əyalətlərində olduğu kimi Şəkidə də çar hökumətinin tətbiq etdiyi ağır maliyyə -vergi sistemi əhalinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışdı. Şəkinin keçmiş hakimi Səlim xanın oğlu Hacı xan tərəfindən Şəkiyə göndərilən Məşədi Məmməd 5 minlik qoşun toplayaraq 1838-ci ildə hökumətə qarşı üsyan başladı. Rus hərbi qarnizonu ilə üsyançılar arasında Şəki yaxınlığında baş vermiş ilk döyüşdə ruslar məğlubiyyətə uğradılar. Qalanı çıxmaqla, bütün şəhər üsyançıların əlinə keçdi. Qafqazın baş komandanı başqa əyalətlərdən Şəkiyə qoşun yeridərək üsyançıları məğlubiyyətə uğratdı. Məşədi Məmməd yenidən Cənubi Azərbaycana qayıtmağa məcbur oldu. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı baş vermiş üsyanlarda hökumətə “sədaqətli” olan kiçik bir zümrəni çıxmaqla, əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Kəndlilər, şəhərlilər, bəylər, ağalar və ruhanilərin bir cəbhədə çıxış etməsi həmin üsyanların əsas xüsusiyyəti sayıla bilər. 30-cu illərdə baş vermiş üsyanlar böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu üsyanlar məğlub olsada, təsirsiz qalmadı. Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda öz siyasətini dəyişməyə məcbur oldu, komendant üsul-idarəsini ləğv etməyin zəruriliyini anladı.

44.XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. XIX əsrin birinci yarısı Şimali Azərbaycanda maarif işində yeni bir dövrdür. Bu dövrdə qabaqcıl ziyalılar Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edirdilər. Həmin dövr Azərbaycan ziyalıları arasında A.Bakıxanov və M.F.Axundov xüsusi yer tuturdular.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda təhsil ocaqları, əsasən məscidlərin nəzdindəki məktəblər və mədrəsələr idi. 1858-ci ildə Şamaxı quberniyasında 4700 nəfərin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə var idi. Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra milli maarifçilərin səyi ilə Azərbaycan-rus məktəbləri yaradıldı. Bu tipli məktəblər XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada, Nuxada, Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Naxçıvanda açılmışdı. Sonrakı illərdə bu məktəblərdən əlavə dörd sinifli məktəblər də açıldı. Bu tədris müəssisələrini açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr-bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi.

Elm. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanda çox inkişaf etmiş elm sahələrindən biri tarix elmi idi. Həmin dövrdə yaşayıb yaratmış Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal, Kərim Ağa Fateh, Seyid Əbdül Həmid bu gün də əhəmiyyətini saxlayan bir sıra qiymətli tarix əsərləri yaratmışlar. Əsasən xanlıqlar dövrünün tarixinə həsr edilmiş həmin əsərlərdən fərqli olaraq A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”ində qədim dövrdən başlamış XIX yüzilliyin əvvəllərində Şirvanın tarixi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı alimlər rus şərqşünaslığının əsasının qoyulması və inkişafında da mühüm rol oynamışlar. XIX yüzilliyin başlanğıcında Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq universitetində Şərq dillərini tədris etmiş, İran ədəbiyyatı

kafedrasının müdiri olmuşdur. Görkəmli şərqşünas alim Mirzə Məhəmmədli Kazımbəy Qazan universitetində İran ədəbiyyatı, türk-tatar dilləri müəllimi, professoru, fakültə dekanı olmuşdu. Şərqşünaslıq sahəsində 100-dən çox əsər yazmış M.Kazımbəy Azərbaycan dilinin qrammatikasını nəşr etdirmişdi. Məşhur səyyah-alim Hacı Zeynalabdin Şirvani Şərq ölkələrinin çoxunu gəzmiş, 36 il müddətində 60 min km qədər yol qət etmiş, əsərlərində gəzdirdiyi, gördüyü ölkələrin xalqlarının iqtisadi-mədəni həyatını, məişət və adətlərini təsvir etmişdir. XIX yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycan mətbuatının əsası qoyulmuşdu. 1832-ci ildə Tiflisdə həftədə bir dəfə “Tatar xəbərləri” qəzeti çıxmağa başlamışdı. 1850-ci illərin sonlarında Şamaxı quberniyasında iki kiçik mətbəə fəaliyyət göstərirdi.

Ədəbiyyat. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı iki-romantik və realist cərəyan istiqamətində inkişaf edirdi. Görkəmli mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) Gəncədə memar ailəsində anadan olmuşdu. M.Ş.Vazeh lirik şeirlər yazmış, əsərlərində azadlıq müjdəçisi kimi çıxış etmişdir. A.Bakıxanov da Qüdsi təxəllüsü ilə bir çox bədii əsərlər yazmışdır. Realist ədəbi cərəyana İsmayıl bəy Qutqaşanlı da daxil idi Qutqaşanlı fransız dilində yazılmış “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestinin müəllifidir. Azərbaycan satirik poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir (1786-1857) olmuşdur. XIX yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi heç şübhəsiz ki, maarifçi-demokrat, görkəmli ictimai xadim, Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuş Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) olmuşdur. M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. 50-ci illərdə yazdığı dram əsərlərini o dövrün güzgüsü adlandırmaq olar.

İncəsənət. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanın xalq musiqisi, təsviri və tətbiqi incəsənəti, memarlığı inkişaf edir, teatr sənəti sahəsində ilk addımlar atılırdı. Bu dövrdə aşırıq sənət ilə sıx bağlı olan musiqili folklor xeyli inkişaf etdi, aşırıq dəstələrinin çıxışları kütlələr arasında böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Azərbaycanın gözəl güçəsi Qarabağ xanəndələr məskəni idi. Azərbaycanda ilk teatr tamaşalarının qoyulmasında bu dövrdə olmuşdur. Şuşa, Lənkəran və Şamaxı şəhərlərində teatr tamaşaları qoyulurdu.

Təsviri incəsənət sahəsində realist ənənələr inkişaf edirdi. Bu ənənələr görkəmli rəssam Mirzə Qədim İrəvanının yaradıcılığında öz parlaq əksini tapmışdır. Azərbaycan tətbiqi sənətinin ən gözəl nümunələri ölkənin bir çox yerində geniş inkişaf etmiş xalçaçılıqda, tikmələrdə, təkalduzçuluqda, zərgərlikdə öz əksini tapmışdır. Memarlıq sənəti sahəsində də görkəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə Şamaxı şəhərinin bərpasına başlanmış, bəzi inzibati, yeni tipli yaşayış binaları tikilmişdir.

45.XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı. Sosial münasibətlər

XIX əsrin 60-70-ci illərində Rusiyanın daxili siyasi həyatında bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Ölkə daxilində 60-cı illərdə baş verən hadisələrin fəvqündə təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi dayanırdı.

Yerli feodallarla ittifaqa girən çar hökuməti digər milli ucqarlarda olduğu kimi Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda aqrar islahatın keçirilməsini qəsdən ləngidirdi. Rusiya təhkimçiliyin ləğv edilməsi 1853-1858-ci illərdə Krım müharibəsində Rusiyanın biabırcasına məğlubiyyətindən sonra daha da labüd oldu. 1861-ci il fevralın 19-da çar II Aleksandr Rusiyada kəndli islahatı haqqında fərman verdi. 60-cı illərin ortalarında neft, zəy və duz mədənlərinə təhkim olunmuş kəndlilərin məcburi əməyi ləğv edildi. Rusiyadan 9 il sonra çar hökuməti Azərbaycanda aqrar islahat keçirməyə razı oldu. Azərbaycanda kəndli islahatının əsas qanuni sənədi 1870-ci il mayın 14-də verilən «...Əsasnamə» idi. 1870-ci il 14 may «Əsasnaməsi»nin maddələri əsas etibarilə aşağıdakı üç məsələyə: 1. Kəndlilərin feodal asılılığının ləğv edilməsi. 2. Pay torpağı. 3. Mükəlləfiyyətlər - həsr olunurdu. Əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da kəndlilər dövlət və sahibkar kəndlilərinə bölünürdülər. Onların 70,6%-ni dövlət kəndliləri, 29,4%-ni sahibkar kəndliləri təşkil edirdi.

Rusiyada olduğu kimi, islahatdan sonra Azərbaycanda da kəndlilərə pay torpaqları müəyyən edilirdi. Pay torpağının sahəsi ailədə 15 yaşından yuxarı hər bir kişiye 5 desyatin hesabı ilə nəzərdə tutulurdu. Qadınlar və uşaqlar nəzərə alınmırdı. Ailədə pay torpağının maksimum həddi 15 desyatindən artıq ola bilməzdi. 1870-ci il Noyabrın 8-də qüvvəyə minən 1870-ci il 14 may «Əsasnaməsi» Azərbaycan kəndlilərinin kütləvi hissəsini (70%-ni) təşkil edən dövlət kəndlilərinə deyil, azlığı təşkil edən sahibkar kəndlilərinə şamil edildi. Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda pay torpağını satın almaq məcburi deyildi. Bundan başqa Qubada və Car Balakəndə bu islahatlar keçirilmədi. Bir sözlə, bu yarımçıq islahat idi. Lakin, bununla belə çatışmamazlıqlara baxmayaraq kəndlilərin şəxsən azad olunması, pay torpaqları alması, işçi qüvvəsinin yaranması kapitalist münasibətlərinin inkişafına şərait yaradırdı.

1880-90-cı illərdə əkinçilikdə maşınlardan və təkmilləşdirilmiş alətlərdən istifadə olunmağa başlandı. Tarixən Azərbaycanda becərilən taxıl bitkiləri buğda, arpa, çəltik və darı idi. Zaqafqaziyada istehsal olunan taxılın 40%-i, çəltiyin 64%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Şuşa, Quba, Zaqatala, Ordubad əhalisi ipək yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu. Azərbaycanda becərilən texniki bitkilərdən ən gəlirlisi pambıq idi. Pambıq əkilən sahələrin və məhsulun 60%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Pambıqla yanaşı, gəlirli texniki bitkilərdən biri tütün idi. Kür çayının axarı boyu geniş yayılmış biyan kökündən hazırlanan lakritsa maddəsi texniki və müalicəvi (sinə xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunurdu) əhəmiyyətə malik idi. Burada bağçılığın və üzümçülüyn inkişafına maraq artırdı.

Zaqafqaziyada Azərbaycan maldarlıq sahəsində birinci yerdə dayanırdı. Qoyun cinslərindən ən çox tərəkəmə və dağ qoyunları geniş yayılmışdı. Onların yununa Rusiya və dünya bazarlarında böyük maraq vardı. Burada ildə orta hesabla 166 min pud yun istehsal edilirdi. Onun bir qismi yerli istehsala, qalan əksəriyyəti Rusiya və dünya bazarına çıxarılırdı. Əsrin axırında Azərbaycanda 2,6 mln. baş qoyun və keçi, 150 min baş at və milyondan artıq qara mal vardı.

İslahatlardan sonrakı dövrdə həm dövlət, həm də sahibkar kəndlilərin vəziyyətində, əslində, yaxşılığa doğru elə bir dəyişiklik yox idi. Əsasnamənin şərtlərinə heç də əməl olunmurdu. Pay torpaqları 1-2 bəzən 3 desyatindən çox

olmurdu. Kəndlilərin çoxusu 1847-ci ilin əsasnaməsi ilə icarədə saxladığı torpaqdan da az torpağa malik idi. Kənddə ciddi sosial təbəqələşmə gedir, torpaqlar əldən çıxır, borcları verə bilməyən kəndlilər müflisləşərək muzdlu işləməyə məcbur olurdu. Kənddə sinfi mübarizə güclənirdi. Mülkədarlara, çar məmurlarına qarşı “qaçaq” hərəkəti güclənirdi.

46.XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət, şəhərlər.

Rusiyanın Azərbaycana işğalından sonra əldə edilən rəsmi məlumatlar təsdiq edir ki, Şimali Azərbaycanda 8 minədək sənətkar var idi. Şəhər və kənd yerlərində çoxsaylı dəriəşiləmə, rəngləmə, dulusçuluq, yağ-pendir, kərpic və s. səxləri fəaliyyət göstərirdi. Bu sözlərdə dərzilər, dəmirçilər, xarratlar, zərgərlər, keramika ustaları, musiqi alətləri hazırlayanlar və s. fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlərdə dulusçuluq, qalayçılıq, dəmirçilik və s. sənət növləri inkişaf edirdi. Lahıçda silah və mis qablar istehsal olunurdu. Xalçaçılıqda əsasən qadın əməyindən istifadə olunurdu. Azərbaycan xalçalarını heç bir fabrik-zavod məmulatı əvəz edə bilməzdi. Bu sənət sahəsi şəhər və kəndlərdə geniş inkişaf tapmışdır. Təkcə quba qəzasında 30 min, Yelizavetpol quberniyasının 4 qəzasında isə 100 minə qədər qadın xalça toxuyurdu. XIX əsrin sonunda təkcə Xaçmaz stansiyasından bir il ərzində 300 min manatlıq (qızıl pulla) xalça ixrac olunmuşdu. İpəksarıma, ipəktoxuma, baramaçılıq da inkişaf edirdi. Xanabadda (Şəki) 1830-cu ildə 20 ipəkəçən dəzgah var idi. 50-ci illərdə buxarla işləyən dəzgahların burada quraşdırılması sənayenin manufakturadan fabrik mərhələsinə qədəm qoyması demək idi.

Bakı ətrafında olan kəndlərin ərazisində ilk əvvəl 120-dən artıq neft quyusundan ildə 200-220 min pud neft çıxarılırdı. Bakıətrafı göllərdə narın xörək duzu istehsal olunurdu. Azərbaycanda sənətkarlığın inkişafı, yeraltı sərvətlərin istehsalı təkcə rus tacirlərinin deyil, digər əcnəbi tacir və iş adamlarının da diqqətini çəkirdi. Bakı limanı bu işdə mühüm rol oynayırdı. Xəzər dənizi ilə Rusiya, İran, Orta Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlanılırdı. Vahid ölçü, çəki sisteminin, pul vahidinin olması ticarətin inkişafını təmin edən amillərdən idi. Ticarətin inkişafında, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında Lahıçda, Baskalda, Altıağacda, Səlyanda, Ağdamda, Masallı-Astarada, Bərdədə, Tərtərdə və b. yerlərdəki həftəbazarları mühüm rol oynayırdı.

Sənətkarlığın, ticarətin inkişafı Azərbaycanda şəhər həyatının canlanmasına səbəb olmuşdu. Çünki, şəhər əhalisinin xeyli hissəsini tacirlər və sənətkarlar təşkil edirdi. Ölkədə olan sənətkarların 4 mindən artığı şəhərlərdə yaşayırdı. Şəhərlərin içərisində ən böyüyü 19 –cu əsrin sonlarında 100.000-dən çox əhalisi olan Bakı şəhəri idi. Bakı əhalisinin sürətlə artması burada neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı idi. Əgər 1863-cü ildə Bakıda 14.000 əhali yaşayırdısa, artıq 1903-cü ildə 206.000 -ə çatmışdı. Azərbaycanda Gəncə, Şuşa, Nuxa və Şamaxı kimi şəhərlərin hər birində 20-30 mindən artıq adam yaşayırdı. Bütövlükdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarındakı şəhər əhalisi 1897-ci ildə 259.000-i adlamışdı. Şəhərlərin

özünüidarə icra bələdiyyəsinin orqanı şəhər bələdiyyə rəisi və 4 il müddətinə seçilən дума üzvlərindən ibarət idi. 19-cü yüzilliyin ikinci yarısında şəhərlərin çoxunun xarici görkəmi xeyli dəyişmiş, yeni tipli evlər tikilmiş, yollar salınmışdı. Bu baxımdan Bakı şəhəri xüsusilə fərqlənirdi. Şəhər əhalisinin tərkibi də dəyişilirdi.

47. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahələri

XIX əsrin ikinci yarısında Neft sənayesi ilə yanaşı, Azərbaycanda dağ-mədən və emaledici sənayenin digər sahələri də inkişaf edirdi. Maraqlıdır ki, bu sənaye müəssisələrinin bir hissəsi şəhərlərdə deyil, qəzalarda, kəndlərdə, dəmiryolu stansiyaları yaxınlığında yerləşirdi. Belə iri kapitalist müəssisələrindən biri Gədəbəydəki misəridən zavod idi. Orada misəridən zavodun tikintisinə 60-cı illərin ortalarından başlayır. Prussiya təbəəsi Volter Simens 1865-ci ildə burada misəridən iri bir zavod tikdirdi. V.Simens 1883-cü ilin yayında Qalakənd çayı yaxınlığında ikinci misəridən zavod tikdirdi. Simens mədəndən filizi zavodlara daşımaq üçün darxətli dəmiryolu çəkirmiş və bu yolu Qalakənd zavoduna qədər uzatmışdır.

1889-cu ilə qədər Dəllər stansiyasından nefti və mazutu dəmir boçkalarda Gədəbəyə furqonlarla daşıyırdılar. Simens Dəllər stansiyasından Çardaxlı kəndinə qədər 21 verst məsafədə boru çəkirdi. Misin əridilməsi üçün hər il 330 min pud dəmir filizi lazım gəlirdi ki, həmin filiz də Gədəbəydə çıxarılırdı.

Neft və kimya sənayesinin inkişafı Bakıda metal emalı sənayesinin inkişafına səbəb oldu. Demək olar ki, hər bir neft şirkətinin mexaniki zavodu və ya emalatxanası vardı. Mexaniki istehsalın tərkib hissələrindən biri gəmiqayıran və təmiredən zavodlar idi. 90-cı illərin sonlarında isə A.Dadaşovun gəmi təmiri zavodu və başqaları yarandı. 1900-cü ildə Bakıda 9 gəmitəmiri müəssisəsi vardı.

Kapitalizmin inkişafı tikinti materialları sənayesinin də inkişafını sürətləndirdi. Abşeronun daş karxanalarından tikinti daşları çıxarılmağa başlandı. Bakıdakı elektrik stansiyaları öz gücünə görə Peterburq və Moskvadan sonra Rusiyada üçüncü yeri tuturdu. 1861-ci ildə Nuxada fəaliyyətə başlayan ipəkçilik fabrikində 432 dəzgah və 64 hovuz vardı. Dəzgahlar buxar mühərriki ilə hərəkətə gəlirdi. Bu tip iri fabriklər Şuşada və Ordubadda da fəaliyyət göstərirdi. Ön Qafqazdan ixrac olunan ipəyin 90%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Bakıda, Şəkidə, Şamaxıda tütün fabrikləri var idi. Şərabçılıq da xeyli inkişaf etmişdi. 1882-ci ildə Elenondorfda (indiki Göy-göl) alman kolonistlərindən Forer qardaşları şərabçılıqla məşğul olan ticarət-sənaye aksioner cəmiyyəti yaratmışdı.

Pambıq istehsalının və toxuculuq sənayesinin inkişafı 70-90-cı illərdə Azərbaycanda pambıq təmizləyən zavodların sayca artmasına səbəb oldu. Bakı və Gəncə quberniyalarında 90-cı illərin sonunda 27 pambıqtəmizləyən zavod vardı.

Sənaye sahələri içərisində Naxçıvanda daş duz, Bakı ətrafı göllərdə (Masazır, Zığ və s.) şor duzun çıxarılması və emalı da xüsusi yer tuturdu.

80-ci ilin əvvəlində balıq sənayesində müqaitə sisteminin ləğv olunması balıqçılığın inkişafına yaxşı təsir edir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın

qəzalarını bir-biri ilə və onları dəmir yolu stansiyaları və dəniz limanları ilə birləşdirən yollar çəkildi. 1878-1880-ci illərdə Bakını Sabunçu, Suraxanı və Balaxanı neft mədənləri ilə birləşdirən dəmir yolu xətti çəkildi. 1879-cu ilin dekabrında Tiflisdən Bakıya 515 km uzunluğunda dəmir yolu xəttinin çəkilişinə başlandı və 1883-cü il mayın 8-də istifadəyə verildi. 1900-cu ildə isə Azərbaycanı Rusiya ilə birləşdirən Biləcəri-Dərbənd-Port-Petrovski (Mahaçqala) dəmir yolu xətti istifadəyə verildi.

90-cı illərin sonunda Xəzərdə maye yükü daşıyan gəmilərin sayı 350-yə çatırdı. Hələ XIX əsrin 40-cı illərində Xəzər dənizində ilk paraxodlar işləməyə başladı. 1859-cu ildə Bakıda böyük liman tikintisi başlandı. 1860-cı illərin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan “Qafqaz və Merkuri” aksioner cəmiyyətinin gəmiləri Azərbaycan limanlarına daxil olmaqla İran və Həştərxan arasında üzürdü. Bakıda və qəzalarda kapitalist sənayesinin inkişafı rabitənin də inkişafına kömək etdi. 1863-cü ildə yaradılan Qafqaz poçt idarəsinin dörd idarəsindən biri Bakıda yerləşirdi. 60-70-ci illərdə Göyçayda, Ağdaşda, Zaqatalada, Culfada, Ordubadda poçt idarələri təşkil edildi. 1864-cü ildə Tiflislə Naxçıvanı, 1868-ci ildə Tiflislə Bakı, Nuxa, Gəncə və başqa şəhərləri Teleqraf xətti birləşdirdi. Bakıda telefonlar 1886-cı ildə çəkildi. Dəmir yolu çəkildikdən sonra rabitənin inkişafı sürətləndi.

Bununla yanaşı Azərbaycanda bir sıra şosse yolları da şəkilməmişdi.

48. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətdə də əksini tapırdı. Əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən məktəblər və mədrəsələr yenə qalmaqda idi.

Rusiyada həyata keçirilən məktəb islahatları 70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda ibtidai təhsil sahəsində canlanmaya səbəb oldu. Məktəbdə təhsil müddəti dörd il idi. Tədris planına ana dili, şəriət, rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, nəğmə, təbiətşünaslıq fənləri daxil idi. 1887-ci ildə Bakıda Rus-Azərbaycan məktəbi açıldı. Onun rəhbərləri S.M.Qənizadə və H. Mahmudbəyov idi.

1864-cü ildə Zaqatalada təhsil müddəti bir il olan qız məktəbi açıldı. Naxçıvan, Yelizavetpol, Şamaxı, Nuxa, Şuşada dördsinfli qəza məktəbləri (cəmisi 5) açılmışdı. XIX əsrin 70-ci illərində Yelizavetpolda orta məktəb, Bakıda Real məktəb və s. açılmışdı.

1876-cı ildə Qori şəhərində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası təşkil olundu. 1879-cu ildə həmin seminariyada Azərbaycan bölməsi yaradıldı.

1896-cı ildə Bakıda H.Z.Tağıyev öz puluna qızlar məktəbi açdı. Kitabxanalar açılırdı. Məsələn N.Nərimanov 1894-cü ildə qiraətxana açdı.

XIX əsrdə Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikrin inkişafı M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığı və dünyagörüşü XIX əsrin 60-70-ci illərində fəlsəfi fikir tarixində bütöv hadisə idi. O, həm də Azərbaycanda dramaturgiyanın banisi hesab olunur (altı komediyası).

XIX əsrin ikinci yarısında poeziya əsas etibarilə dörd qol üzrə – yazılı ədəbiyyatda aşığı şeri, realist satirik cərəyan, qəzəl şeiri və dini mərsiyyə şeiri – inkişaf edirdi. Bu dövrün xalq aşığılarından Dədə Ələsgər, aşığı Nəcəfqulu, Hüseyn Bozalqanlı, Çoban Əfqan, Mola Cümə və başqaları böyük şöhrət qazanmışdı.

Qəzəlçiliyin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq Bakıda, Şamaxıda, Qarabağda, Lənkəranda, Ordubadda şairlərin bir sıra ədəbi məclisləri təşkil olunmuşdu. Şuşadakı «məclisi-üns» ədəbi məclisin üzvlərindən biri xan qızı Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) idi.

Bu dövrdə realist satirik poeziyanın ən görkəmli nümayəndəsi S.Ə.Şirvani idi. O, zəngin irs qoyub getmişdi.

1875-ci il iyunun 22-də H.B.Zərdabinin «Əkinçi» qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. 1877-ci il sentyabrın 29-dək çap olunan «Əkinçi» qəzeti ayda iki dəfə 300-400 tirajla çap olunmaqla cəmi 56 nömrəsi çıxmışdı. 1873-cü il martın 22-də M.F.Axundovun “Hacı-Qara” komediyası tamaşaya qoyulmuşdu. Bu işdə H.B.Zərdabinin böyük rolu olmuşdu. Bununla Azərbaycanda Teatr sənətinin əsası qoyulmuşdu.

1879-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində «Ziya» adlı yeni qəzet çıxmağa başladı. 1880-ci ilin sonunda «Ziya» qəzeti «Ziyayi Qafqaziyyə» adı ilə çıxmağa başladı. Onun nəşri 1884-cü ilin iyun ayına qədər davam etdi. 70-90-cı illərdə Bakıda burjuaziyanın vəsaiti ilə onun ideologiyasını təbliğ edən bir sıra («Bakinskiye izvestiya», «Kaspi» və s.) qəzetlər nəşr edilirdi. 1873-cü ildə Bakıda çalışan bir sıra ziyalının təşəbbüsü ilə Milli teatr yaradıldı.

XIX əsrin ikinci yarısında musiqi ifaçılığı sahəsində istedadlı ustalar yetişmişdi. Onların sırasına Xarrat Qulu, Sadıqcan, Hacı Hüsü, Cabbar, Qaryağdı, Ələsgər Abdullayev, Keçəçi Məmməd və onlarla başqaları daxil idi. Keçmiş əsrlərdə tikilmiş abidələrin bərpası sahəsində də iş aparılırdı. 50-ci illərdə Şəkiddə xan sarayının bərpası başa çatdırıldı. Rəssamlıqda və təsviri sənətdə M.M.Nəvvabın, X.Natəvanın, M.Q.İrəvaninin əsərləri marağa səbəb olurdu.

49.XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı.

Aqrar qanunlar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlilərinin əsas məşğulluyyəti əkinçilik və maldarlıq olaraq qalırdı. 1900-1903-cü illərdə Azərbaycanda ildə orta hesabla 50 mln. puda qədər taxıl istehsal olunurdu. 1913-cü ildə Azərbaycanda 60 milyon puda qədər taxıl əldə edilmişdi. Bunun 41 milyon pudunu buğda, 12 milyon pudunu arpa, 5,5 milyon pudunu düyü və s. təşkil edirdi. Bu dövrdə barama istehsalı və ipəkçilik üzrə də Azərbaycan Zaqafqaziyada mühüm yer tuturdu. Rusiya sənayesinin mahlıca olan tələbatının artması nəticəsində Azərbaycanda pambıqçılıq təsərrüfatı da genişlənməkdə idi. Yelizavetpol quberniyasının 8 qəzasından 6-sında pambıq becərilirdi. Bakı quberniyasının Cavad və Göyçay qəzalarında pambıqçılıq daha çox inkişaf etmişdi.

Torpağın əsas hissəsi (750 min desyatindən çox) mülkədarların əlində idi. 1900-1913-cü illər arasında pambıq əkini sahələri 9 min desyatindən 105 min desyatinə qədər artmışdır. Rusiya sənayesinin pambığa olan tələbatı artmışdı.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahələrindən biri olan tütünçülük, keçən əsrlərdə olduğu kimi, yenə də Zaqatala dairəsi, Quba, Nuxa qəzalarında inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mühüm yeri olan bağçılıq və üzümçülüklə isə əsasən Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Yelizavetpol, Qazax və Ərəş qəzalarında, Bakı quberniyasının Göyçay, Bakı, Şamaxı qəzalarında məşğul olurdular. 1903-cü ildə Bakı quberniyasında bağların sahəsi 10948 desyatinə, Yelizavetpol quberniyasında isə 11835 desyatinə bərabər idi.

Bu dövrdə ipəkçilik, tütünçülük, bağçılıq və üzümçülük, maldarlıq da xeyli inkişafa malik idi.

Lakin bu dövrdə dövlət xəzinəsinə, bəylərə, mülkədarlara və sələmçilərə ağır vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyən Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti çarizmin milli-müstəmləkə siyasəti ilə daha da ağırlaşmışdı. 1900-cü il mayın 1-də çar hökumətinin guya azərbaycan kəndlilərinin torpaq problemini həll etmək üçün dövlət kəndlilərinə töycü (məhsul vergisi) ödəmək şətilə xəzinə torpaqlarından daimi istifadə etmək hüququnu verdi. Lakin əslində bu xüsusi mülkiyyət hüququ deyil, yalnız xəzinənin xeyrinə ağır töycülər ödəmək şətilə torpaqdan daimi istifadə etmək hüququ idi.

Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyətini çarizmin milli ucqarlarda yeritdiyi müstəmləkəçi torpaq siyasəti daha da ağırlaşdırırdı. Kəndli torpaqları bəy və mülkədarlar tərəfindən zəbt olunmaqla yanaşı, Rusiya imperiyası 1830-cü illərdən etibarən minlərcə rus kəndlisini münbit Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirməyə başlamışdı. Bununla yanaşı Türkmənçay və Ədrinə müqavilələrinin müvafiq bəndlərinə əsasən İran və Türkiyədən Azərbaycan ərazisinə çoxsaylı erməni əhalisi də köçürülmüş, XIX əsrin 20-ci illərindən alman kolonistlərinə Azərbaycanda torpaq sahələri ayrılmışdır. Beləliklə, əksər münbit torpaqlar əcnəbilərə paylanmışdır. Bu isə yerli əhalinin sosial-iqtisadi, sonralar isə ictimai durumuna mənfi təsir göstərmişdi.

Əldə olan torpağın da 70%-dən çoxu dövlətin əlində idi. Təkcə Yelizavetpol quberniyasında torpaqsız kəndlilərin sayı 1907-ci ildə 110 min nəfərə çatdı. Şuşa qəzasında 38 min kəndli müflisləşmişdi. Çar hökuməti müxtəlif qanun və qaydalarda bu sahədə vəziyyəti nizama salmağa çalışsa da vəziyyəti nizamlamaq mümkün olmamışdır. Bunlara 1900-cü ilin 1 may, 1903-cü ilin 21 aprel, 1905-ci ilin noyabr tarixli “qanun” və “qərarları” misal gətirmək olar.

1911-ci ildə “Qafqazda kəndi məsələlərinin nizamlanması haqqında” qanun layihəsi Nazirlər Sovetindən baxılaraq III Dövlət Dumasına təsdiq verildi. 1912-ci il dekabrın 19-da Dövlət Duması tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qanun Dövlət Şurası tərəfindən qəbul olundu. 1912-ci il dekabrın 20-də çar II Nikolay tərəfindən imzalandıqdan sonra qanun qüvvəsinə mindi. Bu qanunda əslində icma torpaqlarının ləğv olunması və kəndlilərin icmadan çıxması nəzərdə tutulurdu. Həmin qanunla 1 yanvar 1913-cü ildə Cənubi Qafqazın öz pay torpaqlarını məcburi qaydada satın almalı idi. Bu qanun Azərbaycanın Zaqatala dairəsi və

Dağıstan vilayəti üçün 7 iyul 1913-cü ildə tətbiq olundu. Kəndlilərin asılılığına son qoyuldu.

50. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi partiyaların yaranması

1900-1903-cü illərin sənaye böhranı bütövlükdə Rusiya imperiyası, o cümlədən Azərbaycanda siyasi mübarizəni kəskinləşdirmişdi. Fəhlə hərəkatı genişlənir, eyni zamanda partiyalaşma prosesi gedirdi. Belə bir şəraitdə bir sıra siyasi təşkilatlar - Difai, Qeyrət, Müadafiə, İttifaqi-müsəlman, Hümmət, Müsavat kimi siyasi partiyalar və təşkilatlar yaradılmışdı.

1901-ci ilin yazında Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bank komitəsi yarandı. 1902-ci ilin aprelində Bakıda ilk kütləvi fəhlə nümayişi baş verdi. 1903-cü ilin yayında Bakıda ilk ümumi tətil başlandı. İyulun 4-də hərəkat ümumBakı miqyasını aldı. Fəhlələr 8 saatlıq iş günü əmək haqqının artırılması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və s. tələb edirdi.

Birinci Rus burjua demokratik inqilabı gedişində, 1905-ci il oktyabrın 17-də çar II Nikolay “Manifest” imzaladı. Söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq, partiya yaratmaq, Dövlət Duması çağırmaq haqqında söz verildi. Bundan istifadə edərək müxtəlif istiqamətli qüvvələr bir sıra partiya və təşkilatlar yaratdı. Məsələn, “17 oktyabr ittifaqı”, “Kadetlər” (konstitusiya-demokrat partiyası). Hümmət, RSDFP-nin Bakı Komitəsi legal iş şəraitinə keçdi. 1905-1907-ci il I rus inqilabının təsiri altında Umumrusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı olan «İttifaqi-müsəlman» - Umumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı.

1905-1906-cı illərdə Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə rus-erməni birliyinə qarşı mübarizə təşkilatı kimi «Difai» (dəf etmək-qarşısını almaq) siyasi təşkilatı yaradıldı. Onun tərkibinə Əhməd bəy Ağayev, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski və b. daxil idilər.«Difai»nin fəaliyyəti 1912-1917-ci illərə qədər davam etmişdi.

1905-ci ildə Gəncədə “Qeyrət” Partiyası yaradıldı. “Qeyrət” Partiyasının ideyası-muxtariyyət və Rusiyanın federativ quruluşu idi. Partiyanın liderləri A.Xasməmmədov, N. Yusifbəyli olmuşdur. “Qeyrət” Partiyası 1908- 1912-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir.

1907-ci ildə “Müadfiə” partiyası yarandı. Partiyanın rəhbəri I Dövlət Dumasının deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov idi. Müadfiə partiyasının ideyası mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması, onların maarifləndirilməsi idi. “Müadfiə” partiyası 1908-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda milli hərəkatın rəhbəri olmuş “Müsavat” (bərabərlik) partiyası 1911-ci ildə yaradılmışdı. (yaradanlar: Tağı Nağı oğlu, Məmməd Əli Rəsulzadə, Abbas Kazımlı). Partiyanın ideya rəhbəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə bu zaman siyasi mühacirətdə idi. 1913-cü ildə M.Rəsulzadə Rusiyadakı əfv ümumi ilə əlaqədar olaraq mühacirətdən geri dönür və həmin vaxtdan «Müsavat»-a rəhbərlik edir. Partiya qeyri-legal idi və 1917-ci ilin fevralına qədər gizli, ciddi məxfilik şəraitində işləmişdi. «Müsavat»-ın ilk proqramı 1912-ci ildə qəbul edilərək, kitabça şəklində çap olunmuşdu. Proqramda millətlər arasında fərq

qoymadan bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi və s. kimi vəzifələr yer almışdı.

